

Realdania By & Bygs historiske ejendomme

2003
2023

Realdania
By & Byg

**Realdania By & Bygs
historiske ejendomme**

2003 - 2023

4

Forord

6

En dagligdag i Arne Jacobsens eget hus

Interview med beboer
Michael Kastrupsen

10

De gode restaureringseksempler skal vises frem

Interview med Merete Lind Mikkelsen,
enhedschef, Slots- og Kulturstyrelsen

Essays

18

Hvis disse vægge kunne tale

Af Arne Høj, institutleder,
Det Kongelige Akademi

24

Huse for kvinder – kvindens rum i husene

Af postdoc Jannie Rosenberg Bendsen,
lektor Svava Riesto og lektor Henriette Steiner,
Københavns Universitet

30

Funktionalismens glemte farver og tapeter

Af seniorforsker Vibeke Andersson Møller,
Nationalmuseet

36

Energi, bæredygtighed og bygningskulturAf lektor Freja Nygaard Rasmussen,
NTNU Trondheim*Bygningstypologier*

48

Bygningskultur på landet

Af etnolog mag.art & mpg Lene Floris

54

Magtens huse i bybilledetAf arkitekt MAA, BA i kunsthistorie, journalist DJ,
forfatter Dorthe Bendtsen

58

Arkitekternes egne huseAf arkitekt MAA, BA i kunsthistorie, journalist DJ,
forfatter Dorthe Bendtsen

64

Industrialiseringens bygningerAf udviklingsdirektør Anne Mette Rahbæk,
Realdania By & Byg

70

Administrationsbygninger fra skønvirke til modernismeAf udviklingsdirektør Anne Mette Rahbæk,
Realdania By & Byg

Forord

Realdania By & Byg blev stiftet af foreningen Realdanias bestyrelse i 2003. Hensigten var dengang, som det er nu, at selskabet skal bidrage til at opfylde foreningens formålsbestemmelse ved at blandt andet at erhverve fast ejendom med henblik på at bevare bygningsarven. Det sker inden for rammerne af den til enhver tid gældende filantropiske strategi

Realdania By & Byg har derfor opbygget en portefølje af historiske ejendomme, som i dag rummer godt 60 ejendomme, ofte bestående af endnu flere bygninger, spredt over hele Danmark. Tilsammen illustrerer de en udvikling af dansk bygningskultur gennem 500 år – både hvad angår arkitektur, materialer, byggeteknikker og funktioner.

Bevaring af den danske bygningsarv gennem ejerskab af historiske ejendomme blev fra starten baseret på, at de bygninger, som blev købt, skulle være gode repræsentanter for den periode, de var opført i, og den funktion de har haft. Dette i erkendelse af, at opgaven var stor, og at der ikke kunne købes i hundredvis af bygninger.

Det har også været et centralt princip fra stiftelsen, at bygningsarven skal være relevant og levende i samtiden, og at bygningerne derfor også skal have en nutidig funktion og som minimum oppebære en markedsbaseret lejeindtægt, der kan sikre en god løbende vedligeholdelsesstandard.

Om end bygningerne altså er udlejet, formidles de løbende – både gennem Åbent hus-arrangementer og gennem bøger om den enkelte ejendom, som udgives efter afsluttet restaurering. Derudover gennemfører Realdania By & Byg årligt godt 200 omvisninger og arrangementer i ejendommene. Interessen for dette har gennem årene været stigende, og i dag tæller Realdania By & Byg Klubben godt 5.000 betalende medlemmer.

I 2013 udgav Realdania By & Byg en publikation, der opsamlede aktiviteterne i de første 10 år af selskabets virke. Nu er der gået yderligere 10 år. Denne gang er der sat fokus på den samlede portefølje af historiske ejendomme, og publikationen rummer en flerhed af stemmer, perspektiver og fortællinger; der er interviews med lejer og fredningsmyndighederne og essays skrevet af en bred vifte af fageksperter, der hver især kaster deres blik på den historiske portefølje. Endelig er der en række artikler, der sætter fokus på de bygningstypologier, som Realdania By & Bygs historiske bygningsportefølje rummer – og som, når man ser dem i sammenhæng, kan bidrage til at fortælle et lille udsnit af vores fælles historie fortalt gennem bygningsarven.

God læselyst.

Peter Cederfeld

Adm. direktør
Realdania By & Byg

En dagligdag i Arne Jacobsens eget hus

Interview med beboer **Michael Kastrupsen**

En villa med tilhørende tegnestue i Charlottenlund er det første byggeri, som Arne Jacobsen tegnede med inspiration fra international funktionalisme, og ligesom arkitekten selv både bor og arbejder Michael Kastrupsen i dag i det ikoniske hus. Som lejer i en af Realdania By & Bygs godt 60 historiske ejendomme glæder han sig dagligt – også når huset skal åbnes for halvårslige rundvisninger.

På en stille villavej i Charlottenlund nord for København ligger et hus, der med sit arkitektoniske formsprog skiller sig skarpt og tydeligt ud. Arkitekten og designeren Arne Jacobsen skabte huset med tilhørende tegnestue til sig selv og boede her fra 1929 til 1943, hvor han flygtede fra besættelsesmagten til Sverige. Realdania By & Byg købte det fredede hus i 2005 og restaurerede det med fokus på at tilbageføre ejendommen til det oprindelige udtryk og i øvrigt sikre den for eftertiden.

I dag bebos den modernistiske villa af 64-årige Michael Kastrupsen og hans ægtefælle Pia.

Parret var hurtige til at melde sig interesseret, da Realdania By & Byg i 2017 skulle finde en ny lejer til huset, og i februar 2018 flyttede de ind på Gotfred Rodes Vej.

Føles helt moderne

- På daglig basis bliver jeg fascineret og føler mig privilegeret, når jeg parkerer min bil, går op ad indkørslen og ser de her rektangulære klodser, som huset egentlig består af. Det er jo et relativt enkelt design – der er nogle kasser i forskellige størrelser og højder, og på magisk vis er der en harmoni i det. Man står og kigger på et hus, der føles helt moderne, selvom vi er i 2023, og det er

Huset i Charlottenlund er det første, som Arne Jacobsen tegnede med inspiration fra den internationale funktionalisme

bygget i 1929, siger Michael Kastrupsen om huset og fortæller, at det ikke kun gør indtryk inden for Danmarks grænser:

- Det er ikke usædvanligt, at der dukker studerende op. Engang kom der nogle arkitektstuderende hele vejen fra Tokyo. De brugte to dage på at måle vinduer op. Jeg tror, at de var fascineret af den lethed, der er i husets udtryk, og ønskede at genetablere det i moderne byggeri, fortæller han.

Den hvidmalede og meget kubiske bygning er den første, som Arne Jacobsen tegnede med inspiration fra den internationale funktionalisme, og mens husets ydre er åbenlyst forskellig fra nabovillaerne, er rumindretningen ikke på samme måde opsigtsvækkende.

- Det er én ting at ankomme til huset udefra og en anden ting at komme ind i huset. Vi går jo ikke og tænker til daglig, at nu går vi rundt i Arne Jacobsens hus. Vi bor der. Og det, vi lægger vægt på, er, at der er en god ånd i huset, at det føles rart og er brugbart - selvom indretningen af huset i virkeligheden er temmelig traditionel; det er som

om, modernismen ikke er slået helt igennem indvendigt. Det er en relativt lille spisestue og et meget lille køkken, mens stuen er stor, og der er et stort vinduesparti. Men det er et rart hus at leve i, der er ikke noget, der irriterer. Man tager huset på, og så passer det bare som hånd i handske, siger Michael Kastrupsen.

Summen af detaljer

Selvom arkitektens planløsning er noget mere traditionel end husets ydre, med entré, opholdsstue, spisestue og herreværelse, som det var typisk for tiden, hæfter Pia og Michael sig ved, at der i deres hjem er kælet mere end normalt for detaljerne, som er formgivet specielt til netop dette hus.

- Man kommer ikke udenom, at der er mange små detaljer - håndtag, udluftning, dørkarme, som hver især ikke betyder så meget - men som er lavet med kærlighed og omhu udover det sædvanlige. Vi spekulerer nogle gange på, om summen af alle de små detaljer er med til at bidrage til følelsen af, at det er rart at være i rummet. Og det påvirker måske én ubevidst - mere, end man tror, siger han.

Tegnestuefløjen, boligen og havemuren danner en lille trekantet forgård, der er velegnet til uforstyrret ophold.

Det ikoniske hus danner ikke kun ramme om ægteparrets privatliv men også om en stor del af Michaels arbejdsliv. I den gamle tegnestue, som Arne Jacobsen fik tilføjet til huset i 1931, driver Michael nemlig sit eget firma med fokus på Asien. Med Gotfred Rodes Vej som base rådgiver han danske virksomheder, der ønsker at etablere sig i Asien, samtidig med at han repræsenterer nogle asiatiske virksomheder i Danmark. I dagligdagen sætter han stor pris på den lave tegnestuefløj og måden, hvorpå den sammen med boligen rammer en lille forgård ind.

- Den kan også noget, den der lille private krog, der er opstået mellem kontoret, huset og muren ind til naboen. Vi bruger den rigtig meget til at sidde ude. Og det gør, at man føler, at man arbejder på et kontor, en arbejdsplads – og ikke i et privat hjem. Og det er jo svært at skabe en bolig i sin egen ret og en arbejdsplads i sin egen ret – og hvor ingen af delene føles som et appendiks til den anden, pointerer Michael Kastrupsen.

Rundvisninger som hyggelige afbræk

Disse og andre kvaliteter ved det fredede hus kan interesserede fra tid til anden opleve i regi af Realdania By & Byg Klubben, og det betyder også, at der er et særligt vilkår forbundet med at være lejer i en af Realdania By & Bygs historiske ejendomme. To gange om året skal man stille sit hjem til rådighed for rundvisninger, og for Pia og Michael var det lidt skræmmende i starten men gik hurtigt over til at være et hyggeligt afbræk i hverdagen.

- Vi vidste jo, at det var en præmis. Første gang var det lidt pudsigt, og min kone fik totalt rengøringsvanvid ved tanken om alle de fremmede mennesker, der skulle komme og kigge. Det skulle man lige vænne sig til. Men så oprandt dagen, og vi var blevet godt informeret fra Realdania By & Bygs side, det var supertjekket. Og så begyndte disse mennesker at komme i hold – og de var meget interesserede, enormt velopdragne og slet ikke anmassende. Tværtimod var de som regel glade for at få lov til at komme

ind og kigge – de var superfascinerede og ekstremt høflige. Det gjorde, at det bare var en hyggelig dag eller to i løbet af året, hvor vi vidste, at der kom nogle ”ligesindede”, som værdsatte det her. I dag opfatter vi det på ingen måde intimiderende men som et helt naturligt indslag i det at bo her. Og det skyldes, at det bliver drevet ordentligt, og at menneskene opfører sig ordentligt, fortæller Michael Kastrupsen.

”Folk tror, at det må være tidsbegrænset”

De regelmæssige rundvisninger i Realdania By & Bygs ejendomme handler i bund og grund om, at husene bevares for eftertiden af hensyn til almenvellet og den fælles kulturarv. Men netop på grund af husenes særlige betydning hæfter Michael Kastrupsen sig lige så meget ved, at det overhovedet er muligt at leje husene, uden at man er tvunget til at flytte ud igen tre år senere.

- Én ting jeg synes er vigtig, og som gør hele forskellen i jeres forretningsmodel for os som lejere, er, at man bliver tilbudt en almindelig lejekontrakt, der er uopsigelig fra udlejers side. Langt de fleste tror, at det må være tidsbegrænset - alle spørger om det, og alle bliver positivt overraskede over, at vi kan blive boende så længe, vi har lyst. Det gør, at vi føler, at det også er vores hus, og så kommer der også mere naturligt en interesse i at være med til at holde huset og passe på det. For det er fantastisk, at der kommer nogen og vedligeholder huset udvendigt, og der er bare styr på det - så ved vi godt, at vi skal gøre os lidt mere umage med at vedligeholde huset indvendigt. Vi skal være opmærksomme på, hvilke materialer der skal bruges, og acceptere, at det har den farve, der nu engang er. Men fordi vi har følelsen af, at det er vores hus, så har man en større motivation – det tror jeg faktisk er et rigtig vigtigt element i at få det til at gå op i en højere enhed mellem jeres formål og så de mennesker, der skal opleve at bo i de her fantastiske boliger ■

De gode restaurerings-eksempler skal vises frem

Interview med **Merete Lind Mikkelsen**, enhedschef, Slots- og Kulturstyrelsen

Det fredede husmandssted "Stines hus" er et velbevaret eksempel på en lollandsk egnsbyggeskik.

At tage vare på bygningskulturen kræver, at hver bevaringsopgave gribes an fra sin helt egen vinkel. Derfor er det så vigtigt, at Realdania By & Byg formidler både hus og proces til omverdenen, mener enhedschef i Slots- og Kulturstyrelsen, Merete Lind Mikkelsen.

Siden 2003, hvor Realdania By & Byg købte renæssancehuset Oluf Bagers Mødrene Gård i Odense og den historicistiske Søetatens Pigeskole i København, har samarbejdet med fredningsmyndigheden været et helt centralt omdrejningspunkt i arbejdet med Realdania By & Bygs ejendomsportefølje. Gennem tyve års indsats for at bevare alt fra herregårde og købmandshuse til

modernistiske arkitekters egne huse har dialogen handlet om, hvad man kan, bør og ikke bør gøre ved den enkelte fredede ejendom: Hvordan bevarer og understøtter man kulturværdierne bedst muligt, samtidig med at bygningen skal rumme liv og gøre nytte i en nutidig sammenhæng?

Merete Lind Mikkelsen, enhedschef i Slots- og Kulturstyrelsen indtil 30. juni 2023, har været med siden 2016 og gennem årene drøftet en lang række restaureringsprojekter med Realdania By & Byg. Selvom der naturligt kan være forskellige synspunkter undervejs, lægger hun ikke skjul på værdien af det aftryk, der ender med at blive sat som et udkomme af dialogen, og hun ser det som et vigtigt fælles samfundsmæssigt ansvar at nørkle sig frem til de gode løsninger. Løsninger, som udover at ramme den rette balance af hensyn i det enkelte projekt også kan inspirere andre, der har med bygningskulturen at gøre.

Eksemplets magt

- Vi kan hjælpe hinanden, vi kan vise gode eksempler på, hvordan man griber en opgave an fra sin helt egen vinkel hver gang - sådan som I gør. Så man ikke bare viser resultatet men også processen. Jeg tror, at de gode eksemplers magt er måden at komme videre på, siger Merete Lind Mikkelsen.

Netop de mange helt individuelle istandsættelser, vurderer hun, har potentiale til at styrke den brede indsats for bygningskulturarven i Danmark, fordi de repræsenterer noget, som er en mangelvare.

- Den store udfordring i dag er en generel standardisering i en byggebranche, som er orienteret mod nybyggeri. Det gør, at mange rådgivere og håndværkere har gode evner inden for standardbyggeri, men de har sværere ved det fredede og det bevaringsværdige byggeri. Det skyldes, at vi her har med bygninger at gøre, som alle har særlige karaktertræk og særlige materialer set med nutidsøjne. Men det at kunne aflæse, at her er noget særligt, og vurdere, hvordan man skal fortsætte husets fortælling – det er i dag for specialister, selvom det – med den rette viden – i virkeligheden ofte er langt mere enkelt at håndtere end nybyggeri, siger Merete Lind Mikkelsen og betoner vigtigheden af at understøtte de gode kompetencer, som nu engang findes på området:

- Der er mange, der gerne vil have opgaverne med restaurering, men hvis de ikke har kvalifikationerne, løber de panden mod en mur. Her kan vi sørge for at give de rådgivere, som ved noget og kan noget, ordentlige vilkår. Det er supervigtigt, at vi hjælpes ad, både jer og os som fredningsmyndighed, siger hun.

Inspiration til ejere af fredede og bevaringsværdige bygninger

Et vigtigt aspekt af indsatsen for at restaurere de mange forskellige huse er ifølge Merete Lind Mikkelsen, at den demonstrerer et alternativ til nybyggeri.

- Ved at købe og istandsætte den store variation af bygningstyper viser I - særligt i boligerne, men også i kontorindretninger - en anden vej. Altså en anden vej end at bygge nyt. Kvaliteten i det bestående er typisk højere, og det er holdbart over tid. Og derfor er det super bæredygtigt. Oven i det kommer, at det særlige, som mange efterspørger, men ikke ved, hvordan de skal skabe, ligger indlejret i den eksisterende bygningsmasse – det skal bare genfremkaldes. Kunne man fokusere på, hvordan man får også de unge købere til at forstå det, så har I ydet en uvurderlig indsats for fremtiden, siger hun.

Mens Merete Lind Mikkelsen er mere tilbageholdende med at opfordre ejere af fredede bygninger til at kaste sig ud i projekter for at gøre bygningerne til noget helt nyt - fordi det oftest vil svække den historie, bygningerne er fredet for at fortælle, mener hun, at mange ejere af de fredede bygninger med fordel kan lade sig inspirere af en fremgangsmåde, hvor hver enkel ejendom bliver restaureret og nyttiggjort med afsæt i det enkelte hus, historien og lokalområdet.

- Det, som Realdania By & Byg særligt gør, og som er inspirerende for mange af både de fredede og de bevaringsværdige bygninger, er, at I prøver at få en forretningsplan til at gå op med en

// Du kan køre rundt i et område, hvor husene virkelig lider og har det slemt – og så kommer du forbi noget, som bare står og stråler. Og det smitter; andre tænker gud, det kan godt lade sig gøre!

Arkitekten Poul Erik Thyrrings eget hus ligger fredfyldt gemt væk i en skov ved Skjern Å og skiller sig markant ud fra andre huse ved sit materialevalg og rå, brutalistiske stil. Huset blev købt af Realdania By & Byg i 2021 og er ikke fredet.

Oluf Bagers Mødrene Gård fra 1586 er både et af de ældste huse og en af de tidligste erhvervelser i Realdania By & Bygs ejendomsportefølje. Huset blev købt i 2003.

istandsættelse. I viser nogle gode eksempler på, at man kan putte nogle penge i en restaurering og få det til at virke. Der synes jeg, at I er gode til at lave den afvejning, der siger, at vi skal gøre det, der er nødvendigt, for at bygningerne både er skønne og brugbare, men ikke nødvendigvis overgøre det. Jeg tænker, at Realdania By & Byg har fået mere og mere erfaring i, hvad der er nødvendigt hver gang; hvordan stiller man helt skarpt, og hvordan finder man så nogle folk, som vil bo der og bruge stedet?

Vigtigt for yderområderne

- Og der synes jeg, at I er mere og mere modige til at købe nogle virkelig specielle huse, der ligger de mest ukendte steder. Og det mener jeg enormt positivt, slår Merete Lind Mikkelsen fast.

- Det gør, at vi får et helt Danmarkskort – og det er guld værd. Der er fredede og bevaringsværdige bygninger spredt over hele landet, og I kigger over det hele, så det er ude i kanten på Lolland eller på en hede i Jylland, hvor folk, der vil være på deres måde, kan være. Og det er virkelig fint, det er virkelig upopulistisk. Og med det sagt er det også

en risiko, som man løber – og det synes jeg er storartet, fortsætter Merete Lind Mikkelsen.

Enhedschefen vurderer, at Realdania By & Bygs indsats automatisk vil komme flere og flere til gavn, efterhånden som ejendomsporteføljen udvides. Skulle der alligevel være behov for et særligt fokusområde, kunne det ifølge hende netop være de danske yderområder.

- Hvis jeg skulle tænke på, hvordan jeres erfaring skulle komme endnu flere til gavn, skulle det være, at I i højere grad går ind i yderområderne. Det er her, at det er svært, og hvor man har allermest brug for fonde. Du kan køre rundt i et område, hvor husene virkelig lider og har det slemt – og så kommer du forbi noget, som bare står og stråler. Og det smitter; andre tænker gud, det kan godt lade sig gøre! Det synes jeg er godt – og det, der skal komme andre til gode, er at finde løsninger, som er gængse inden for de typer I nu har. Der har I både nogle meget specielle huse, for eksempel modernistiske værker, hvor man gør noget på én måde, som ikke findes ret mange andre steder – og så har I nogle andre,

hvor man gør noget på den traditionelle måde. Det er vigtigt at fortsætte med.

Fælles indsatser

En anden mulig vej at gå i fremtiden kunne ifølge Merete Lind Mikkelsen være at koncentrere nogle indsatser sammen med andre aktører a la Tøndermarsk Initiativet, som Tønder Kommune, A.P. Møller Fonden og Realdania stod bag i 2016-2022.

- Der er nogle potentialer, som man godt kunne prøve at kigge på: Hvis I skal ud at købe noget, og andre skal kigge på noget, der skal genoprettes, hvad kan I så gøre sammen? I laver meget enkelthus-indsatser, og det er fint, men f.eks. i Højer går Realdania By & Byg ind og køber noget, og Realdania går ind i et større forløb. Det er virkelig noget der rykker, så man både får vist eksempler på, at den enkelte bygning kan udvikle sig, og hvordan hele området kan udvikle sig. Men det kunne også være Realdania By & Byg og andre, der går i samarbejde på den måde, foreslår hun.

Livscyklusvurderinger

Udover de foreløbig tyve års arbejde med at erhverve, istandsætte og formidle mere end 60 historiske ejendomme fremhæver Merete Lind Mikkelsen en indsats, som blev påbegyndt i 2019, nemlig Realdania By & Bygs systematiske livscyklusvurderinger af gennemførte restaureringer og transformationers CO₂-aftryk. Livscyklusvurderingerne indarbejdes i dag i alle nye projekter og er udvidet til også at omfatte klimapåvirkningen fra den løbende opvarmning og vedligeholdet af husene.

- Noget af det, som virkelig kommer folk til gavn, er, når I laver LCA-analyser – det er uvurderligt. Fordi I har så stor en ejendomsportefølje, kan I faktisk begynde at arbejde med det. Og hvis ikke sådan nogen som jer gør det, bliver det ikke gjort. Fordi der er så mange interessenter på det grønne område, hvis formål ikke kun er grønt, men også egen forretning, er det en kæmpe fordel når det

gøres med et filantropisk sigte – altså med et sigte om at gøre noget bedre og ikke fordi, nogle producenter har en mening om, hvad man skal gøre. Også fordi der stadig er nogle beregningsmodeller, der er problematiske i forhold til, hvor lang levetiden er på et hus. Der er jo langt fra over 500 år gamle borge til den LCA-levetid, der beregnes ud fra. Der er det spændende at se de alternativer, man kan lave, hvor man i stedet for at regne med standardlevetider regner ud fra, hvad vi egentlig ved om f.eks. skifertages og teglstens levetid, og stiller nogle metoder til rådighed for andre - sådan som I gør.

Jo mere offentlighed, jo bedre

Selvom Merete Lind Mikkelsen lægger stor vægt på potentialet for at inspirere andre, der forvalter bygningskulturen, mener hun ikke, at man kan undervurdere betydningen af en mere bred offentlig formidling. Adspurgt hvilken betydning Realdania By & Bygs mange omvisninger i historiske ejendomme har for opbakningen til og forståelsen for arbejdet med de historiske ejendomme, svarer hun:

- Kæmpestor! Det er jo det: Se her, nu køber vi noget - og folk kan gå og se på noget, som I lige har købt med al det slid, det måtte have. De fleste mennesker kan ikke se igennem rum med nikotin på væggene, aftryk af gamle billeder på væggene og vinduer, som de tror er rådne. Så kommer de 1-2 år efter og ser, at det kunne man genfremkalde bare ved at sætte i stand og kun skifte det allermest nødvendige. Det er så godt! Og det vigtige er, at man kan komme både før og efter, så man både kan se, hvad vi har købt – og se, hvad vi har sat i stand. Jo flere fremvisninger, jo mere offentlighed, jo bedre. Det er meget, meget vigtigt, og der er jo ikke rigtig andre, der gør det. Og jeg synes, at det er supervigtigt, at det ikke kun er huset selv og husets egen værdi, men det er formidlingen både af en proces og af husets fortælling, fastslår Merete Lind Mikkelsen ■

Essays

Hvis disse vægge kunne tale
Huse for kvinder – kvindens rum i husene
Funktionalismens glemte farver og tapeter
Energi, bæredygtighed og bygningskultur

Hvis disse vægge kunne tale

Af **Arne Høi**, institutleder, Det Kongelige Akademi

”Hvis disse vægge kunne tale” er en sætning, jeg har hørt flere gange, når jeg har besøgt en ældre bygning. Hver gang har jeg undret mig lidt over det. Selvfølgelig er det rigtigt, at væggene ikke taler, så man kan høre det. Men jeg vil påstå, at hvis man ”lytter”, kan de ældre bygninger fortælle vigtige historier. De kan fortælle om forskellige livsvilkår og kapitler i samfundsudviklingen, og de kan fortælle om strømninger i dansk arkitektur og bygningskultur. Det kan de mange forskellige ejendomme, som Realdania By & Byg har købt og restaureret igennem de seneste 20 år også, og det er noget af det, der giver dem en særlig værdi.

Et lille hus og en stor fortælling

En af de mere ydmyge, men absolut ikke mindre betydningsfulde bygninger, som Realdania By &

Byg har købt og restaureret, er det lille husmandssted, der ligger i det flade dyrkede landskab nord for Haderslev. Her, på Skovbøllingvej 35, ligger to små sammenbyggede bygninger omkring en lille gårdsplads og omkranset af en enkel have. Det lille stuehus har enkle hvidkalkede facader og røde cementtagsten på det halvvalmede tag og en fin muret skorsten i rygningen. Stuehuset er forbundet med stald og lade, der er samlet i en enkelt hvidkalket bygning. Taget og den øverste del af facaden, der kaldes ”tremplen”, er beklædt med enkle pandeplader. Et helt igennem funktionelt og praktisk anlæg uden unødigt pynt, og hvor man tydeligt kan se, hvad de forskellige bygningsdele har været brugt til. Alt opført i få og enkle materialer og i enkel byggeteknik, men samtidig smukt og sikkert proportioneret og farvesat.

Det lille og enkle husmandssted på Skovbøllingvej er præget af strømningerne fra ”Bedre Byggeskik”. Anlægget fortæller om et væsentligt kapitel i vores samfundshistorie og om tidens arkitektoniske strømninger

Statshusmandsbruget i Skovbølling i 1948.

Det fredede statshusmandsbrug på Skovbøllingvej er opført i enkle materialer og med netop de bygninger, der skulle til for at drive det lille husmandsbrug; stuehus, en lille mellembygning samt avlsbygningen med stald og lade.

Da jeg for over 20 år siden så det lille husmandssted på Skovbøllingvej første gang, syntes jeg næsten allerede, at jeg kendte det. Det mindede om min mors barndomshjem, som jeg kun kender fra et let gulnet luftfoto af huset, der i sin tid havde hængt i min morfars stue. Mange andre, der besøger det lille husmandsbrug på Skovbøllingvej, vil sikkert også synes, at de kender det. Og det er ikke så mærkeligt, for der blev nemlig opført over 2.800 lignende små husmandsbrug i Danmark i perioden mellem de to verdenskrige.

Selvom der er mange af disse husmandsbrug rundt omkring i landet, valgte fredningsmyndighederne tilbage i 2005 at frede netop husmandsstedet på Skovbøllingvej. Og det var allersidste chance, for det havde vist sig at være næsten umuligt at finde et af de mange husmandssteder, der ikke var helt ombygget med nye rumindretninger, termovinduer eller en helt anden tagbelægning eller tagform, end de havde haft oprindeligt. Husmandsstedet på Skovbøllingvej stod derimod stort set som det blev bygget i 1934 af husmand Christian Mink, som stadig boede på det lille husmandssted, da det blev fredet. Rumfordelingen i både stuehuset og udlængerne var bevaret, ligesom huset stadig havde de oprindelige vinduer samt det tidstypiske køkken med brændekomfur og fadebur.

Christian Mink kunne selv berette hele historien om husmandsstedet og livet i det, da ejendommen blev fredet. Som 104-årig fortalte han, at han ”havde slået det første søm i, men ikke sat det sidste søm i endnu”. I dag er det væggene, der ”taler” og hjælper os med at forstå, hvordan man levede, boede og drev landbrug og var selvforsynende med det meste på et statshusmandsbrug.

Med fredningen trådte det lille husmandssted ind i en lille gruppe af bygninger på godt 7.000, som staten vurderer har national betydning og er en vigtig del af vores fælles fortælling, og som der står i fredningslovens formål: ”belyser bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundshistoriske udvikling”.

// Væggene taler om en anden tid og andre livsvilkår men har også et andet budskab, der er relevant for os i dag. For ligesom i begyndelsen af 1900-tallet står vi overfor samfundsmæssige udfordringer, der kræver radikale forandringer.

I fredningsbegrundelsen fremhæver fredningsmyndighederne netop også, at husmandsstedet på Skovbøllingvej er ”et illustrativt eksempel på et af de mange husmandssteder, som mellem de to verdenskrige blev opført med statslig støtte og på baggrund af en statslig vurdering af byggeriet”.

Statslån til husmænd

Det bevarede statshusmandsbrug blev altså fredet, fordi det fremstår som et troværdigt vidnesbyrd om en vigtig periode i Danmarkshistorien. En periode, hvor man gennem politiske tiltag som omfordeling af jord og særlige statslån kombineret med arkitektfaglig rådgivning skulle sikre bedre levevilkår for landbefolkningen.

En ny jordlov fra 1919, der var resultatet af mange politiske forhandlinger, gav mulighed for billige lån til opførelse af en række nye husmandsbrug. De skulle opføres på statens jord, som blev udlejet til husmændene, og målet var at husmandsfamilierne skulle være selvforsynende og ernære sig selv. Til lånene knyttede der sig en

række særlige krav om alder, økonomi, samt at man skulle være gældfri og ustraffet. Der blev også stillet krav til bygningernes arkitektoniske kvalitet og udformning. Landsforening for Bedre Byggeskik, der havde stor indflydelse på periodens byggeri, gav råd og tegnehjælp og udarbejdede mønstertegninger med vægt på gode materialer, enkelthed uden overflødig pynt samt en god byggeskik. Endelig skulle de enkelte byggerier også godkendes af den lokale amsarkitekt inden opførelsen. Med afsæt i dette kunne husmændene selv bygge de nye husmandssteder, der skulle danne ramme om bolig og et lille landbrug.

En levende bygningskultur

Det fredede statshusmandsbrug på Skovbøllingvej er stadig et levende hjem og ikke et museum. Opgaven med at indrette en ny og tidssvarende bolig tog Realdania By & Byg på sig, da de overtog husmandsstedet i 2010. Her begyndte en grundig restaureringsproces, hvor det overordnede mål var at bevare huset som et troværdigt eksempel, der kan berette om en vigtig periode i

Ved restaureringen er der lagt vægt på at styrke bygningernes oprindelige kvaliteter, så husmandsstedet i dag opleves som et troværdigt vidnesbyrd om tidens levevilkår, byggeskik og materialer.

Danmarkshistorien, og som med afsæt i bygningerne kan fortælle om det selvforsynende husmandsliv. I restaureringen har man også brugt ekstra resurser og tid på at udvikle nye metoder, som f.eks. at integrere jordvarme og tilføje moderne komfort, men på en måde, der ikke slører den overordnede fortælling om statshusmandsbruget, men tværtimod understøtter tanken om en selvforsynende jordlod.

I dag står husmandsstedet helt forbilledligt restaureret og fungerer igen som inspirerende mønsterbyggeri. Takket være en bred formidlingsindsats kan det være et inspirerende eksempel både for andre ældre bygninger og ikke mindst for de øvrige over 2.800 husmandsbrug, der blev opført i perioden.

Historien om statshusmandsbrugene og de store landboreformer kan man læse om i historiebøgerne, men et besøg på det velbevarede statshusmands-

brug på Skovbøllingvej kan være med til at gøre historien så meget mere levende og forståelig. Væggene taler om en anden tid og andre livsvilkår men har også et andet budskab, der er relevant for os i dag. For ligesom i begyndelsen af 1900-tallet står vi overfor samfundsmæssige udfordringer, der kræver radikale forandringer.

Byggeriet står i dag for ca. 30 % af CO₂-udledningen i Danmark, og klimakrisen får os til at stille spørgsmål om, hvordan vi kan bygge, bo og leve mere bæredygtigt nu og i fremtiden.

Og her kan statshusmandsbruget på Skovbøllingvej få en helt ny aktualitet. For det står jo som en tydelig fortælling om, hvordan man med politiske visioner og lovgivning kombineret med betingede statslån med fokus på arkitektur og gode materialer kan skabe nye måder at bo og leve på ■

Huse for kvinder – kvindens rum i husene

Af postdoc **Jannie Rosenberg Bendsen**, lektor **Svava Riesto**
og lektor **Henriette Steiner**, Københavns Universitet

Køkkenet i Karen og Ebbe Clemmensens eget hus er gennemtænkt med en arbejdsbesparende indretning.

Boligen - især køkkenet - har historisk set været kvindens rum. Ved at besøge Realdania By & Bygs imponerende samling af bevaringsværdige bygninger kan man derfor få et enestående indblik i de vilkår, muligheder og begrænsninger, der har været knyttet til det at være kvinde i forskellige tider.

Der var ikke langt fra arbejdstegningerne på skrivebordet til køkkenet eller børnene i dagligstuen i arkitekturparret Karen og Ebbe Clemmensens enfamiliehus fra 1953 i Gentofte (købt af Realdania By & Byg i 2004). Med et enkelt skub kunne de nemlig forbinde eller adskille opholdsstuen, den private del, fra tegnestuen, den professionelle del, ved hjælp af en indbygget skydedør.

En simpel løsning, der ikke kun giver mening i plantegningen eller økonomisk, idet det er i tegnestuen, at der tjenes penge til at opretholde familiens borgerlige livsførelse i rummene ved siden af. Helt konkret bidrager skydedøren også til at skabe ligestilling mellem kønnene, da Karen Clemmensen senere i livet fortæller, at det var den korte vej fra hjem til arbejdsplads, der gjorde det nemmere for hende at få karrieremæssig succes som arkitekt.

Den muliggjorde dog ikke bare, at hun kunne udleve sin professionelle drøm og tjene penge

Køkkenet i Edvard Heibergs eget hus. Fra et vitrineskab til venstre for vasken kan det rene service hentes direkte via en lem til servering ved spisepladsen og sættes på spisebordet i stuen. Gennem lemmen til højre kan det beskidte service sættes tilbage på køkkenbordet.

// Fra begyndelsen af 1940'erne fik flere kvinder en central rolle i udviklingen af danskernes bolig. I takt med at der i stigende grad blev brug for kvinderne på arbejdsmarkedet, kom der mere fokus på indretning af køkkenet.

til familien, men også at det professionelle samarbejde mellem de to ægtefæller kunne blomstre. Derfor er skydedøren ret beset også symbol på en ulige fordelt byrde, som i særlig grad bliver båret af Karen Clemmensen.

Arkitektur afspejler tidens forestillinger om køn

Arkitektparrets fleksible bolig er en del af Realdania By & Bygs samling af bygninger og er blot en af flere, selskabet ejer, der kan hjælpe os med at blive klogere på, hvilke særlige vilkår, muligheder og begrænsninger, der har været knyttet til det at være kvinde til forskellige tider. I samlingen finder vi Søetatens pigeskole, et adeligt jomfrukloster og et enkefruekloster, men vi har også en række modernistiske villaer som Karen og Ebbe Clemmensens hus, der er tegnet til kernefamilien og de forskellige roller, der blev tillagt far, mor og børn i det, der i mange tilfælde også var arbejdspladser, hvor mor og far var arkitekter og dermed også indgik i et professionelt partnerskab. Udover Karen og Ebbe Clemmensen kan også nævnes arkitektparret Inge og Johannes Exner, hvis hus Realdania By & Byg også råder over, samt arkitektparret Eva og Nils Koppel, der har tegnet ingeniør Jørgen Varmings hus, der ligeledes er en del af Realdania By & Bygs samling (begge købt i 2013). Husene er således ikke bare familieboliger, de er også

bygget af og til kvinders arbejds-, kærligheds- og familieliv.

Kigger vi på udvalgte bygninger gennem en kønslinse, kan vi se, hvilke forestillinger der har været knyttet til det at være kvinde i den periode, bygningerne blev opført. Det giver os indsigt i forestillinger omkring køn, og de ting, kvinder – og mænd – har sagt om bygningerne, giver os et indblik i, om deres liv og drømme så også harmonerede med den måde, bygningerne blev designet på.

Enhver husmoders drøm

I 1954 besøgte en journalist fra Alt for Damerne Clemmensen-parret i deres nybyggede hus i Gentofte og beskriver i artiklen Karen Clemmensen som smilende og velklædt, idet hun åbner døren og viser journalisten rundt. Meget detaljeret fortæller Karen Clemmensen om de mange smarte løsninger, hun har integreret i designet, og som primært er hendes værk. Første stop på turen rundt i boligen er det funktionelle og dyrt tilvirkede køkken med mange moderne apparater og praktiske og tidsbesparende løsninger. For eksempel en lille, indbygget køkkenskakt, så man ikke behøver bære skraldet ud af huset, og det lille, isolerede skab, hvor bybuddet eller mælkeemanden kunne stille varerne, selv når

Her havde Karen og Ebbe Clemmensen tegnestue, som de nemt kunne åbne mod eller adskille fra hjemmet ved hjælp af skydedøren.

ingen var hjemme, og de stadig kunne holde sig friske. Skabet kunne åbnes ude fra vejen, men også inde fra køkkenet, hvor det kunne aflåses. Det var alt sammen tidsbesparende og praktisk, når man som Karen Clemmensen havde en professionel karriere at passe. Og resultatet er betagende, ifølge den udsendte journalist fra Alt for Damerne, der beskriver køkkenet som ”enhver husmoders drøm”. Naturligvis må vi forestille os, at de spejlblanke overflader i køkkenet var særligt pertentligt rengjort i dagens anledning, og at familien var ekstra velklædt og friseret. Huset virker som en drømmebolig, som vi også kender det fra boligblade eller Instagram i dag.

I interviewet reflekterer Karen Clemmensen desuden over spørgsmål om køn og arkitektbranchen. Hun forklarer, at hun ved sin karrieres begyndelse tog mange opgaver, som faldt ind under kvindeområder, for eksempel køkken- og badeværelsesdesign, blomsterdekorationer og møbler, men at hendes professionelle muligheds-

rum langsomt udvidede sig. Og snart fik hun også arbejdsopgaver, der ikke var typisk relateret til kvinder.

Interessen for bedre køkkenindretning vokser

Karen Clemmensen var i sit samarbejde med Ebbe Clemmensen naturligvis ikke den eneste, der arbejdede med at udvikle boligen eller for den sags skyld køkkenet. Fra begyndelsen af 1900-tallet arbejdede arkitekter på at skabe bedre boligforhold. I både USA og Europa skød nye boligbebyggelser op, og målet var at sikre bedre lysforhold og frisk luft i lejlighederne samt give adgang til grønne områder tæt på boligerne. Karen Braae (1882-1962), der var formand for Dansk Husmoderforening, havde allerede i 1923 efterspurgt en interesse for køkkenet fra arkitekternes side. Arkitekt Ingrid Møller Dyggve (1890-1969) lyttede, da hun var optaget af at forbedre bolig- og arbejdsforhold, især for kvinder. Hun designede et såkaldt mønsterkøkken for Akademisk Arkitektforening med udgangspunkt i, at den moderne husmoder skulle

kunne klare sig uden hushjælp. Køkkenet skulle være sundt og hygiejnisk og indrettet, så det fungerede som et værksted for husmoderen. Mønsterkøkkenet var en del af en mindre lejlighed, som hun tegnede til Dansk Bygge- og Boligudstilling i 1926.

Fra begyndelsen af 1940'erne fik flere kvinder en central rolle i udviklingen af danskernes bolig. I takt med at der i stigende grad blev brug for kvinderne på arbejdsmarkedet, kom der mere fokus på indretning af køkkenet. Under Anden Verdenskrig igangsatte en række offentlige og private organisationer en stor boligundersøgelse – Fællesudvalgets Boligundersøgelse. Arkitekter besøgte, opmålte og interviewede beboerne i over 500 lejligheder for at finde frem til, hvordan boliger og især køkkenet i fremtiden skulle indrettes.

I samme periode var også arkitekt Edvard Heiberg (1897-1958) optaget af de internationale strømninger og brugte sit eget hus fra 1924 på I.H. Mundts Vej 16 i Virum, nord for København, der i dag er ejet af Realdania By & Byg (siden 2006), som forsøgsobjekt. Heiberg indrettede sin bolig på en ny og mere rationel måde ved blandt andet at indsætte to lemme i væggen mellem stue og køkken, som skulle spare hustruen for mange skridt i hverdagen, når hun skulle servere mad fra køkkenet i stuen. I stedet

for at gå fra køkkenet gennem fordelingsgangen til stuen, kunne hun blot række fadene med mad gennem lugen direkte ind i stuen. Heiberg kom senere til at spille en afgørende rolle for udviklingen af et køkken bestående af standardiserede elementer i efterkrigstiden, og måske er det også denne påvirkning, vi ser, i Karen Clemmensens køkken.

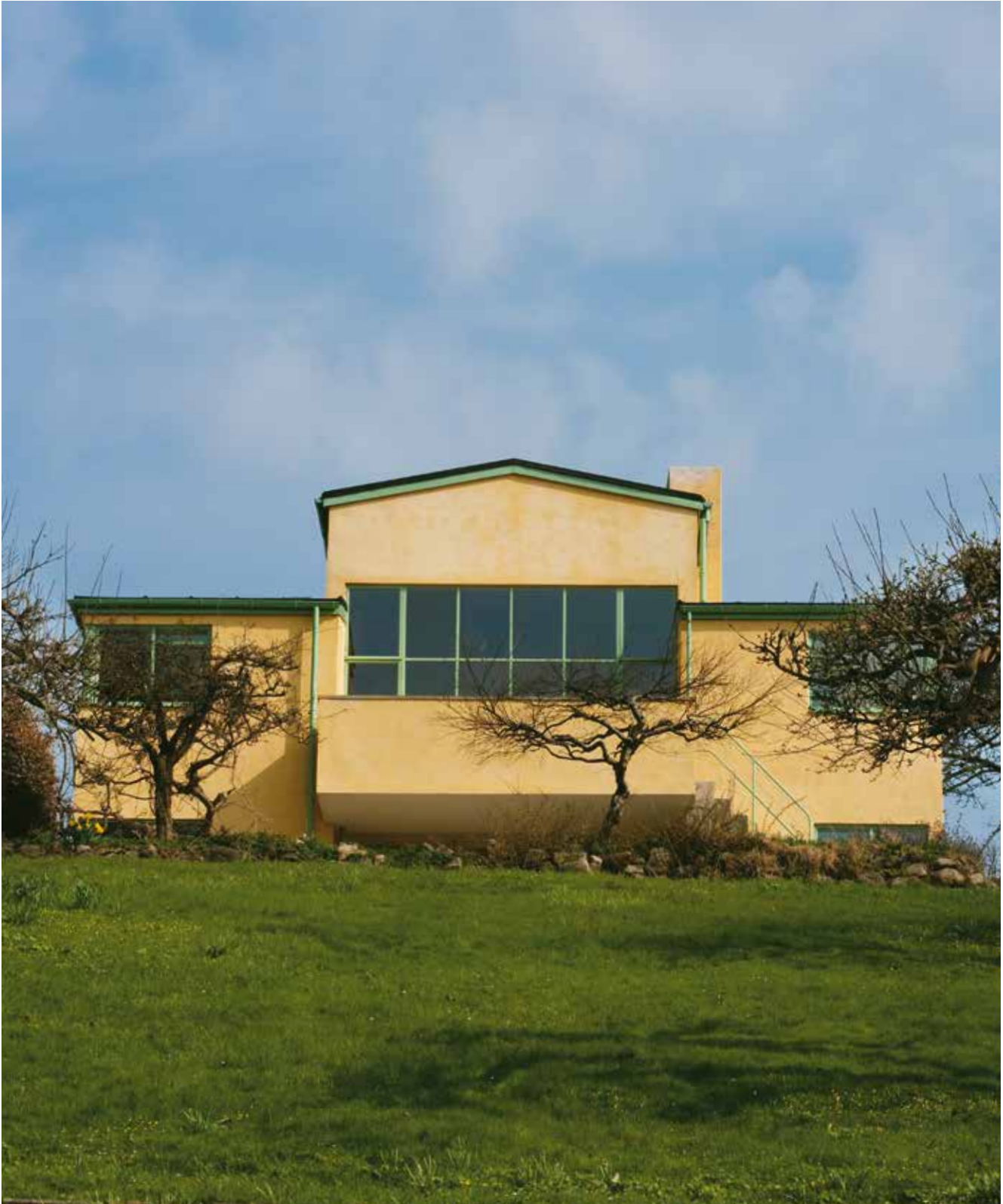
Kritik af kernefamilien som ideal for boligen

I 1960'erne voksede også kritikken af, at husarbejde og madlavning partout blev set som kvinders (ulønnede) arbejde. I 1966 mente arkitekt og byplanlægger Anne Marie Rubin (1919-1993), at alt for meget boligbyggeri i byerne var bygget med den patriarkalske kernefamilie som eneste ideal. Hun fremhævede 1960'ernes og 1970'ernes nye kvinde- og produktionskollektiver, som anderledes boformer, der gav mulighed for at leve på helt andre måder. Selv boede hun næsten hele sit voksenliv alene og uden børn, pendlende mellem Nordsjælland, hvor hun var opvokset, og Stockholm og senere Aalborg, hvor hun var professor. På den måde har det at være kvinde – også i midten af det 20. århundrede - kunnet betyde mange forskellige måder at leve på. Og spørgsmålet om, hvordan vi bygger boliger i fremtiden til mange forskellige livsformer på tværs af køn, alder og andre identiteter, er stadig aktuelt ■

Tak til Marie Kiersgaard Espersen for at redigere teksten.

Karen og Ebbe Clemmensen i tegnestuen – med åbent kig til hjemmet.

Funktionalismens glemte farver og tapeter

Af seniorforsker **Vibeke Andersson Møller**, Nationalmuseet

I 2009 vakte den dansk-norske arkitekt Edvard Heibergs eget hus på I.H. Mundts Vej 16 i Virum (købt af Realdania By & Byg i 2006) ganske stor opmærksomhed. På det tidspunkt havde det gennemgået en grundig restaurering, der bl.a. omfattede en tilbageføring til dets oprindelige farvesætning. Eksteriøret fremstod derfor nu med en lys gul okker facadefarve og bladgrønne jernvinduer og -døre. I årene mellem 1924, hvor huset blev opført, og 2009 havde der ikke desto mindre dannet sig en udbredt opfattelse af, at funktionalistiske huse som Heibergs var hvide – og altid havde været hvide. Blandt arkitekter og arkitekturhistorikere talte man ligefrem om 'den hvide stil', men huset på I.H. Mundts Vej fortalte en anden historie.

De genopdagede farver i Heibergs hus kan beskrives som et efterskælv. Det fulgte det jordskælv, der allerede i slutningen af det 20. århundrede havde om ikke rystet, så i hvert fald ændret synet på funktionalismens huse. På den tid begyndte det at gå op for mange, at de funktionalistiske bygninger oprindeligt havde

været langt mere farverige, end vi længe havde troet. Det skete samtidig med, at stadig flere af funktionalismens huse nåede den restaureringsmodne alder. I den forbindelse blev deres farvelag undersøgt af konservatorer, der med skalpellen som det vigtigste redskab gik i gang med at afdække farvetrætter og udtage farvesnit for at finde frem til de første malingslag. Det gjaldt også Heibergs eget hus.

Det var ikke kun i 2009, at Heibergs hus overraskede. Det gjorde det også, da det lige var blevet bygget. Det var en af de allerførste danske funktionalistiske bygninger, og det adskilte sig fra de omkringliggende huse ved at have enkle, kubiske former, glatte facader, vinduesbånd, hjørnevinduer, en udkraget balkon – og en anderledes farveholdning. Bygningen havde oprindeligt ikke alene gule facader, men også en ganske farverig palet i interiøret. De fleste vægge blev malet med limfarve, men i enkelte rum, pigeværelset, badeværelset og køkkenet, blev der brugt linolie. Næsten alle lofter fik hvid limfarve. Derudover skiftede farvesætningen fra rum til

Edvard Heibergs eget hus fra 1924 blev formgivet som et jernbetonhus, selvom det ikke var det, og fik en tilsvarende moderne farvesætning.

Væggene i den centrale stue i Edvard Heibergs eget hus blev malet med lys okker limfarve. Farveholdingen er nu rekonstrueret.

I Poul Henningsens spise-stue mødes næsten alle de farver, som han valgte til interiøret: Grønne vægge, lyseblåt loft, træværk med blå karme og rødt jern.

rum, mens det enkelte rums vægge og vinduer blev malet i samme farve, f.eks. lys okkergul i den centrale, højloftede stue, bleg okkergul i soveværelset, lys grøn i børneværelset og laseret rosa i pigeværelset.

PH's overraskelser

Da arkitekten og kulturkritikeren Poul Henningsens eget hus fra 1937, Brogårdsvej 72 i Gentofte (købt i 2014), skulle sættes i stand i 2015-16, afslørede en farvearkæologisk undersøgelse en farvesætning, der var i slægt med Heibergs. PH's hus lagde sig ned over en skråning med forældreafdeling øverst, stuer og køkken i midten samt børneværelser m.m. nederst. I det ydre stod murene i lysegrå KH-betonblokke, der på højst utraditionel vis blev vist frem helt uden efterbehandling. De grå facader fik kulørte accenter i form af mønjerøde jernvinduer og -døre, der alle var indfattet af røde fliser i lysningerne. Det var en enkel og markant farvesætning.

Også i det indre blev farven brugt som et æstetisk og arkitektonisk virkemiddel, men i stedet for som Heiberg at lade hvert rum definere med én særlig farve, lod PH farverne sprede sig som gennemgående temaer i hele huset. Træværket var en kombination af lakeret naturtræ, pariserblå dørkarme og dørblade i oregon pine. Alt i jern, dvs. vinduer, yderdøre, radiatorer, dørhængsler, beslag, cisterner og rør, blev malet med rød blymønjarfarve. Den samme røde optrådte også på fliserne i de indvendige vindues- og dørlysninger, så ude og inde blev bundet sammen. De røde fliser blev desuden brugt til mindre gulvarealer, f.eks. badeværelserne. Som det tredje gennemgående farveindslag blev lofterne malet lyseblå. Dertil kom, at hovedparten af væggene var lysegrønne, men der var undtagelser. Opholdsstuenes vægge fik en hvid, der fortsatte ind på den ene side af pejsen, mens loftets lyseblå blev trukket ned på pejsens anden side.

To rum fik dog en helt anden vægbehandling, nemlig det på denne tid noget ildesete tapet. Tapet blev ofte betragtet som gammeldags, men

Albert Naurs tapet, som nu er rekonstrueret og nytrykt, pryder i dag både den lange gang i huset og forældrenes soveværelse i Poul Henningsens eget hus.

i PH's tilfælde blev resultatet det stik modsatte. Han valgte et mønster, der var tegnet af hans svoger, kunstneren Albert Naur. PH havde brugt det i sit forrige hjem på Sundvænget i Hellerup og satte altså fortsat pris på det. Det bestod af løst skitserede grupper af nøgne kvinder, og det blev trykt med mønjerødt, dvs. en farve svarende til det røde jern. Naurs tapet blev ikke alene opsat på væggene og loftet i forældresoveværelset, men kom også til at beklæde væggene i den lange gang, der strakte sig igennem det meste af huset.

De genfundne tapeter

Når konservatorer afdækker farvelag i funktionalistiske huse, finder de altså ikke bare malingslag, men også lag af tapeter, som vi ikke umiddelbart ville have forventet at finde. Tapet og functionalisme er to ting, som vi i dag ikke typisk forbinder med hinanden. Det gjorde man heller ikke i samtiden – og dog. Nok var tapet lidt gammeldags, men den progressive Bauhaus-skole i Dessau gik alligevel ind i kampen om at forny det og udsendte i samarbejde med tapetfabrikken Hannoversche Tapetenfabrik Gebr. Rasch & Co. i 1930 den første af flere kollektioner af Bauhaus-tapeter. Her arbejdede de med en ny type mønstre af små streger, småmaskede net, ujævne bølge-linjer og lignende. Denne type tapeter gik i Danmark under navnet strukturtapeter, dvs. tapeter, der tilførte væggene en farve og et diskret antydet mønster.

Det var ikke kun i Tyskland, at tapetfabrikanterne søgte et tættere samarbejde med de moderne arkitekter om at skabe nye mønstre, der passede til funktionalistiske boliger. I Danmark gjorde fabrikerne det samme, og nogle af dem udskrev konkurrencer for at finde frem til de bedste bud på et nutidigt tapet.

Også Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger forsøgte at højne tapetkvaliteten i de danske hjem. I 1943 samlede og udsendte FDB et udvalg af det, som man her anså for at være gode og bredt anvendelige tapeter, sammen med en lille tekst af arkitekten Steen Eiler Rasmussen, hvor han gav

Til entrévæggene i sit hus valgte Viggo Møller-Jensen et lyst og diskret tapetmønster med blå kornblomster.

forbrugerne gode råd om tapet. Et af de mønstre, der optrådte her, var blevet brugt af arkitekten Viggo Møller-Jensen i hans eget hus, Borrekrattet 7 i Lyngby, i 1939 (købt i 2019). Møller-Jensen havde været assistent for Poul Henningsen, da huset på Brogårdsvej skulle bygges, og nu skulle han bygge til sig selv. Ligesom PH blandede han malede rum med tapetserede, men hans valg af tapetmønstre var – skulle restaureringen af huset i 2021 vise – mindre provokerende.

Det vinkelformede, hvidkalkede hus på Borrekrattet stod som en lys og rolig ramme om et tilsvarende lyst, men også farverigt indre. Lofterne var hvide, mens vægfarven skiftede fra rum til rum. To rum blev beklædt med tapet. Det ene var entréen med et mønster af små, blå kornblomster, netop et af de tapeter, som FDB anbefalede i 1943. Det andet var havestuen, der blev forsynet med et rankemønster af blade og måske blomsterknopper. Dette tapet kendes kun fra et gammelt fotografi og har desværre ikke kunnet rekonstrueres.

Ligesom funktionalismens farveglæde stort set var blevet glemt i flere årtier, er funktionalismens tapeter ofte blevet overset som et arkitektonisk og rumligt virkemiddel. Tapeter og mønstre, maling og farver, er måske ikke lige så uundværlige dele af et hus som en bærende konstruktion eller et tag, men tapet og maling er ikke desto mindre meget vigtige dele af den sidste finish. For hver gang et hus fra denne periode gennemgår en grundig bygningsundersøgelse og derefter føres tilbage til dets oprindelige fremtræden, bliver vi klogere på netop dette specifikke hus, men også på en hel periodes bygningskunst. Det er Heibergs, Henningsens og Møller-Jensens huse gode eksempler på. Jo flere bygninger, som vi får et indgående kendskab til, jo bedre rustet er vi også til at forstå de fund, som arkitekter, konservatorer og mange andre finder i det næste hus. Og jo bedre bliver vi til at passe på vores huse og på de mange overflader og detaljer, der gør hvert enkelt af dem til noget ganske særligt ■

Energi, bæredygtighed og bygningskultur

Af lektor **Freja Nygaard Rasmussen**, NTNU Trondheim

Bygningskulturen som repræsenteret i Realdania By & Bygs store portefølje af historiske ejendomme emmer af spændende historier om stedet de ligger, tiden de opstod i, samt de mennesker der planlagde, byggede og brugte dem. Samtidig er langt de fleste bygget i en tid før moderne tekniske løsninger til energibesparelser. Med nutidens praksis for energiforbrug bliver historiske bygninger derfor ofte til nogle af de bygninger, der har den dårligste ydeevne målt på energieffektivitet. I løbet af de sidste par årtier er der ofte, i industrien såvel som på det politiske niveau, trukket lige linjer mellem energieffektive bygninger og bæredygtighed, men virkeligheden er (selvfølgelig - fristes man til at sige) mere kompleks end det. Udfordringen for de historiske bygninger er dermed at få vist, hvordan bygningskulturen overhovedet kan være både energieffektiv og bæredygtig i vor tid?

Energieffektivitet er ikke bæredygtighed

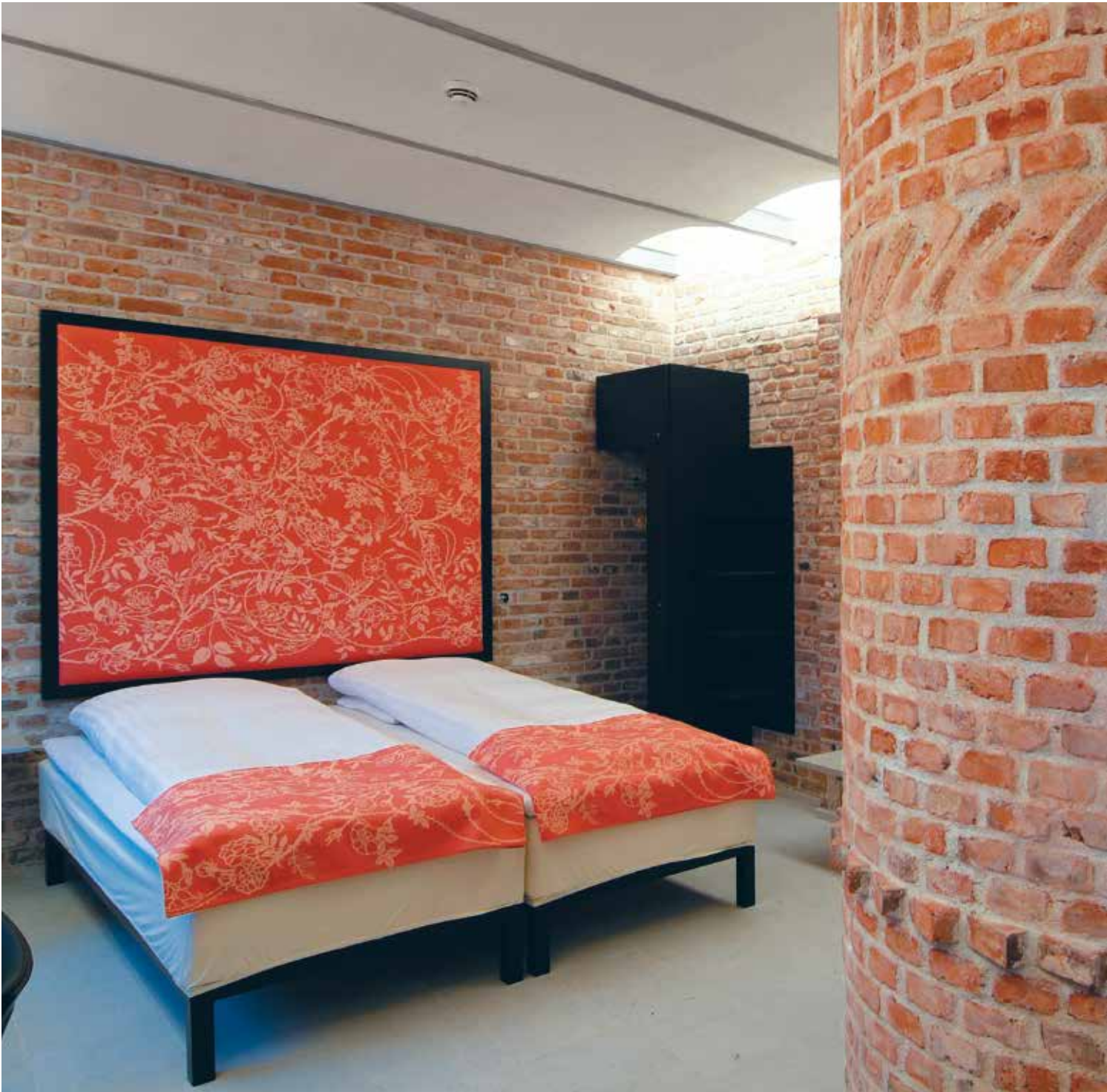
Energieffektivitet og bæredygtighed er to forskellige, men dog sammenkoblede, vinkler på et grundlæggende spørgsmål om behov og

ressourcer i brugen af bygninger. De to begreber er dog ikke lige lette at håndtere i praksis.

Energieffektivitet i bygninger er veldefineret og primært bundet op på bygningens fysiske tilstand – altså om bygningen er i stand til, med mindst muligt tab af energi, at opretholde et komfortabelt og sundt indeklima. En energieffektiv bygning har derfor brug for mindre energi til driften end en, der ikke er energieffektiv. Det er vigtigt at tilføje, at et globalt samfund som vores, i vækst på vej udover flere planetære grænser, først og fremmest har brug for at genintroducere begrebet mådehold – bruge så lidt som muligt af både energi og materialer for at opretholde et acceptabelt levestandard for alle – en svært vanskelig fordelingspolitisk diskussion, som vi lader ligge til en anden god gang. Lige i halen af mådeholdet kommer vigtigheden af effektivitet – hvordan vi bruger mindst mulig energi og materialer på det bedste resultat. For vores energibrug er det især affaldet fra produktionen, primært CO₂, der er problematisk. Klimaændringer fra ophobning af CO₂ og andre drivhusgasser i atmosfæren mærkes både i Danmark og i resten

Stråtag på marskgården i Højer, som Realdania By & Byg købte i 2016.

Hotelværelse i den tidligere avlsgård på Hindsgavl Slot. Her har genbrugstegl gjort gavn både æstetisk og CO₂-mæssigt.

af verden, og det er derfor tydeligt, at vores nuværende udledninger af CO₂ undergraver bevarelsen af vores naturgrundlag og dermed bestemt ikke er bæredygtigt. Et fokus på energieffektivitet er dermed et skridt af mange på vejen mod et bæredygtigt samfund, men kan ikke stå alene.

Bygningskulturen som ikke-forbrug

Begrebet bæredygtighed blev lanceret bredt i 1970'erne efter de banebrydende scenarier om grænser for vækst, som blev præsenteret af forskerne i den såkaldte Rom-klub. Udrulning af bæredygtighedsbegrebet er i særdeleshed sket via FN, og med de bedste intentioner om at samle verdens befolkning til handling for en bedre fremtid for mennesker og planeten. I takt med øget fokus fra befolkning, virksomheder og politikere er brugen af bæredygtighedsbegrebet eksploderet, et misbrug af ordet, der heldigvis har fået kritisk fokus på det seneste. For det er svært at komme i tanker om en forbrugsvare, man ikke har kunnet få i en såkaldt bæredygtig version. Og det selvom det netop er det galoperende overforbrug, der er en af de væsentligste årsager til de nuværende udfordringer, menneskeheden står overfor i forhold til bevarelsen af en sund klode med plads til alle.

Men de eksisterende historiske huse er ikke en forbrugsvare på linje med en brødrister. Udover at fungere som værdifulde elementer i vores historiske og kulturelle fundament udgør de også en konkret materiel ressource, som vi bør værne om. Dagens niveau af CO₂ i atmosfæren er nemlig allerede så højt, at det er bydende nødvendigt, at vi ikke udvinder, forarbejder og producerer flere byggematerialer end højest nødvendigt på grund af de udledninger, det medfører. Dette er især et problem ved nye byggerier, hvor materialeforbruget er stort. Med andre ord, vi skal blive bedre til at bruge og værdsætte det vi har, men også gerne tænke over hvordan vi kan forbedre det, for eksempel i forhold til energieffektivitet.

Ny og gammel varmekilde i Odense Adelige Jomfrukloster, som Realdania By & Byg købte i 2008.

Realdania By & Bygs restaureringer i et klimaperspektiv

For dagens nybyggeri stilles mange krav til ydeevnen, og især energieffektiviteten er siden oliekrisen i 1970'erne forbedret drastisk. Nybyggede huse har på grund af kravene et relativt lavere varmeenergibehov per kvadratmeter, men materialeforbruget til husene er til gengæld øget på grund af ekstra isolerende komponenter samt tekniske installationer til styring af indeklima og komfort. Kravene til nybyggede huse er godt kendt af branchen, og der eksisterer mange standardløsninger for materialer og komponenter, der kan implementeres. Ved restaureringen af Realdania By & Bygs historiske huse er nedbringelsen af energibehovet også i fokus, både af hensyn til brugernes øgede komfort og til ønsket om at reducere driftsudgifter til opvarmning. Standardløsninger til restaureringerne er det til gengæld begrænset med. Porteføljen i de historiske huse spænder over mange århundreders forskellige typer af

bygninger, som hver især kræver nøje gennemtænkte individuelle løsninger samt ekspertviden til udførelsen. Desuden er der bevaringsværdier i husene, der gør, at den helt store palette af tekniske løsninger for energieffektivitet ikke kan tages i brug.

Undersøgelserne af CO₂-udledninger fra materiale- og energiforbrug i Realdania By & Bygs portefølje har også vist, hvordan restaureringerne ofte bidrager til væsentlige reduktioner af energiforbruget, men at dette fortsat er noget højere end det forventede energiforbrug i en ny bygning. Til gengæld er materialeforbruget og de tilknyttede CO₂-udledninger langt lavere ved en restaurering end ved et nybyggeri. Denne timing er væsentlig, specielt i en tid hvor klimavidenskaben har afklaret det samlede råderum for CO₂-udledninger, det såkaldte Carbon Budget, og har konstateret at CO₂-udledningerne skal halveres inden 2030, hvis vi skal gøre os håb om at holde den globale temperaturstigning på

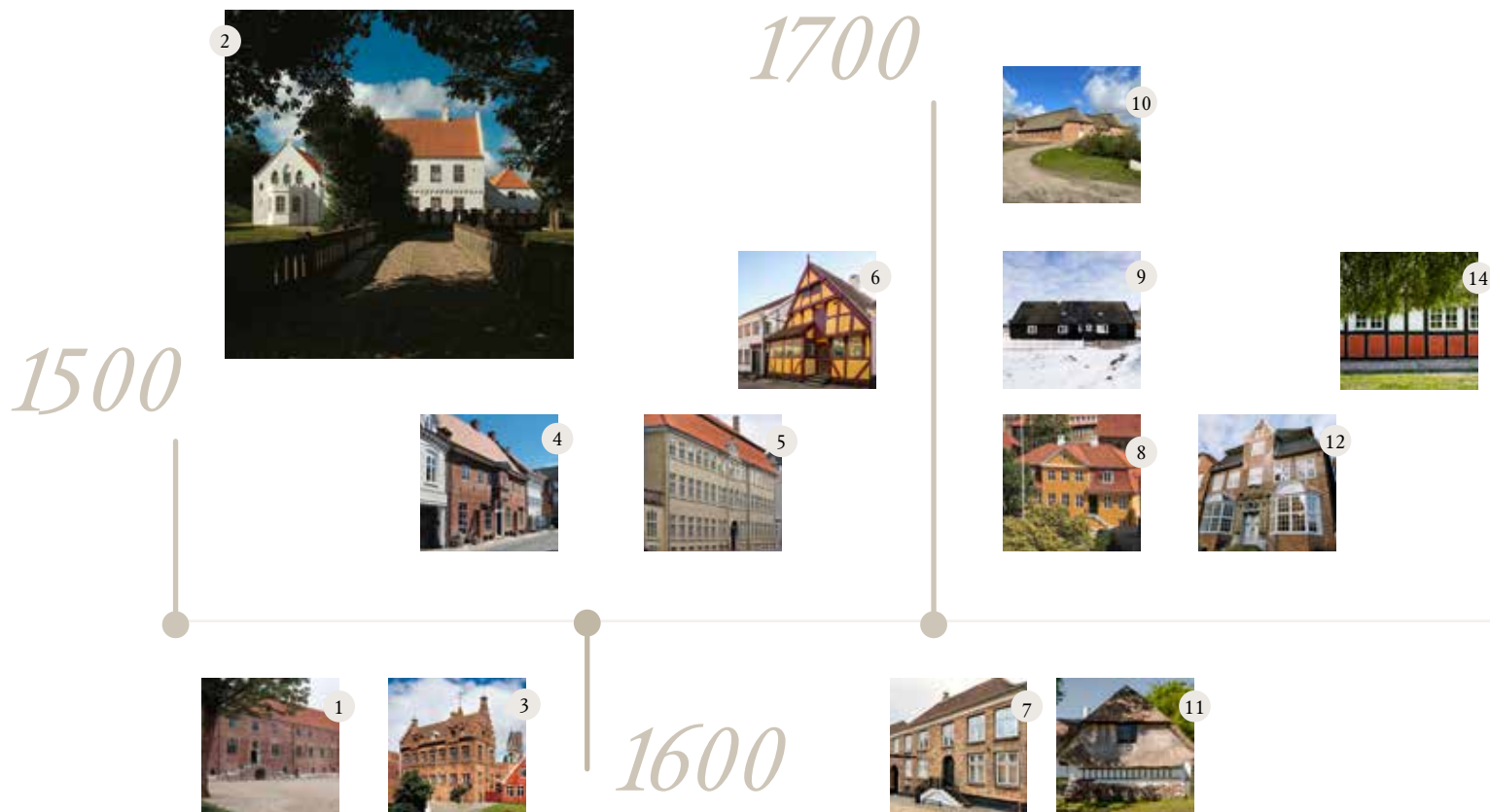
omkring 1,5 grader celcius. Her-og-nu-udledninger skal simpelthen ned, og så skal vi derudover arbejde hårdt på, at også fremtidens udledninger reduceres, for eksempel med fossil-fri energi-produktion.

Værdifuld læring om ressourcer

Samlet set kan man sige, at der er varierende grad af muligheder for at øge energieffektiviteten i bygningskulturens historiske huse, men at tiltagene har en god her-og-nu-effekt i reduktionen af CO₂-udledninger. Når det kommer til den overordnede bæredygtighed ved bygningskulturen, er der flere aspekter man kan fremhæve, særligt den ressourcebevidsthed der kendetegner mange, især ældre huse. Husene er bygget til at holde længe, og de er bygget sådan, at sårbare elementer beskyttes, og slidbare elementer let kan skiftes ud. Dertil kommer de sociale aspekter af en fælles bygningskultur. De mange historiske huse i Danmark er en del af vores historiske og kulturelle fundament og bør troligt behandles respektfuldt derefter. I Realdania By & Bygs arbejde med restaurering, bevaring og drift af bygningerne er det netop respekten for udtrykket, tidsånden og detaljerne, der er gennemgående. Resultatet er en bred portefølje af historisk byggeri, som dels står som uvurderlig kulturel kapital, men som samtidig giver vigtige fingerpeg og inspiration til en mere ressourcebevidst brug af de huse, hvori en stor del af vores liv leves ■

Vinduesrestaurering på marskgården i Højer.

Oversigt over Realdania By & Bygs historiske ejendomme 2003-2023

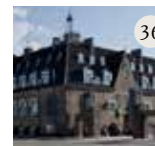

- 1 1504 og senere
Odense Adelige
Jomfrukloster
- 2 1542 og senere
Nørre Vosborg,
Vemb
- 3 1580
Taarnborg,
Ribe
- 4 1586 og senere
Oluf Bagers
Mødrene Gård,
Odense
- 5 1663-1669
Det Harboeske
Enkefruekloster,
København
- 6 1690
Priors Hus,
Ærøskøbing
- 7 1723 og senere
Marcussens Gård,
Aabenraa
- 8 1742 og senere
Fæstningens
Materialgård
København
- 9 1757-1770
Poul Egedes
Hus, Ilimanaq,
Grønland
- 10 1764
Værftgården Nørre
Sødam, Møgeltønder
- 11 1775
Stines Hus,
Lolland
- 12 1777-1779
Digegrevens Hus,
Tønder
- 13 1784-1785
Hindsgavl Slot,
Middelfart
- 14 1795
Bent Madsens
Gård, Dreslette
- 15 1823
Højergård,
Højer
- 16 1827
Gammelby Mølle,
Fredericia
- 17 1838
Kochs Tinghus,
Store Heddinge
- 18 1843-1845
Kornerups Rådhus,
Vordingborg
- 19 1853
Bindesbølls
Rådhus, Thisted
- 20 1858
Søetatens Pigeskole,
København
- 21 1858
Skagen Grå Fyr,
Skagen

19

30

36

20

22

29

1900

31

37

17

21

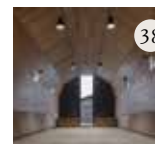
26

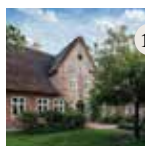
28

32

38

15

18

24

25

34

40

16

23

27

33

35

39

1800

22	1858
Dyrehave Mølle,
Nyborg	26	1865
Kalines Hus,
Læsø	30	1901
Familien Jensens
Gård, Korup	34	1908
Gelsted Station,
Gelsted	38	1917
Ballonhangaren,
København
23	1860
Meldahls Rådhus,
Fredericia	27	1880
Tvedes Rådhus,
Sorø	31	1905
Havnemester-
boligen, Skagen	35	1910
Amtmandsboligen,
Hjørring	39	1918
Landsted af
Kay Fisker,
WSnekkersten
24	1860
Riises Landsted,
Frederiksberg	28	1892
Ambergs Rådhus,
Esbjerg	32	1906
Villaen,
Højer	36	1913
Rosenhuset,
Hellerup	40	1918
Ejnar Ørnsholts
eget hus, Nakskov
25	1864/1873
Højgården,
Sejerø	29	1898
Støberihallerne,
Præstø	33	1907-1908
J.F. Willumsens
Hus, Hellerup	37	1917
Bakkekammen 40,
Holbæk	41	1924
Edvard Heibergs
eget hus, Virum

42

47

55

41

44

51

56

60

43

46

50

52

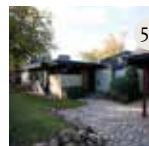
57

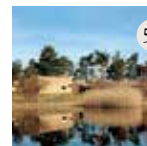
45

48

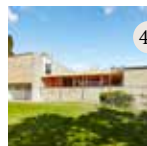
53

58

61

49

54

59

42 1929/1931
Arne Jacobsens
eget hus,
Charlottenlund

43 1934
Statshusmands-
brug, Skovbølling

44 1936
Kay Fiskers egen
lejlighed i Vestersøhus,
København

45 1936
Arne Jacobsens
eget sommerhus,
Gudmindrup

46 1937
PH's eget hus,
Gentofte

47 1939
Viggo Møller-Jensens
eget hus, Kgs. Lyngby

48 1951
Arne Jacobsens
eget hus,
Klampenborg

49 1952
Varmings eget
hus, Gentofte

50 1953
Karen og Ebbe
Clemmensens eget
hus, Gentofte

51 1954
Esken,
Fårevejle

52 1955
Erik Christian
Sørensens eget
hus, Charlottenlund

53 1956
Bertel Udsens
eget hus,
Lyngby

54 1956-1959
Jarmers Plads 2,
København

55 1958
Vilhelm Lauritzens
eget hus, Hellerup

56 1958
Gunnløgssons
eget hus,
Rungsted Kyst

57 1958
Knud Friis' eget
hus, Brabrand

58 1960
Romerhuset,
Helsingør

59 1963
Inger og Johannes
Exners eget hus,
Skodsborg

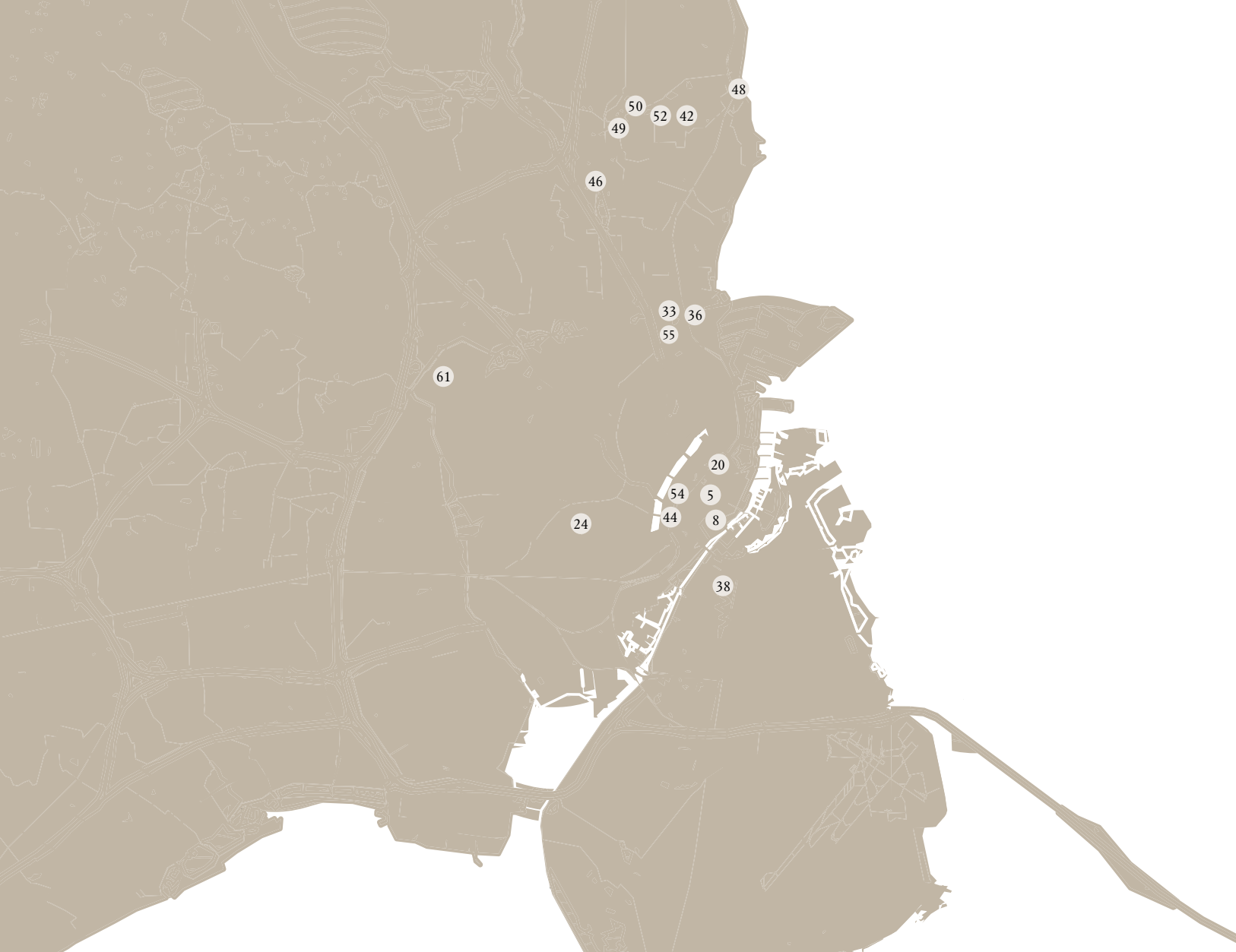
60 1966
Glasalstrup,
Hasselager

61 1969/1971
Poul Erik
Thyrrings eget
hus, Herning

Realdania By & Bygs historiske ejendomme

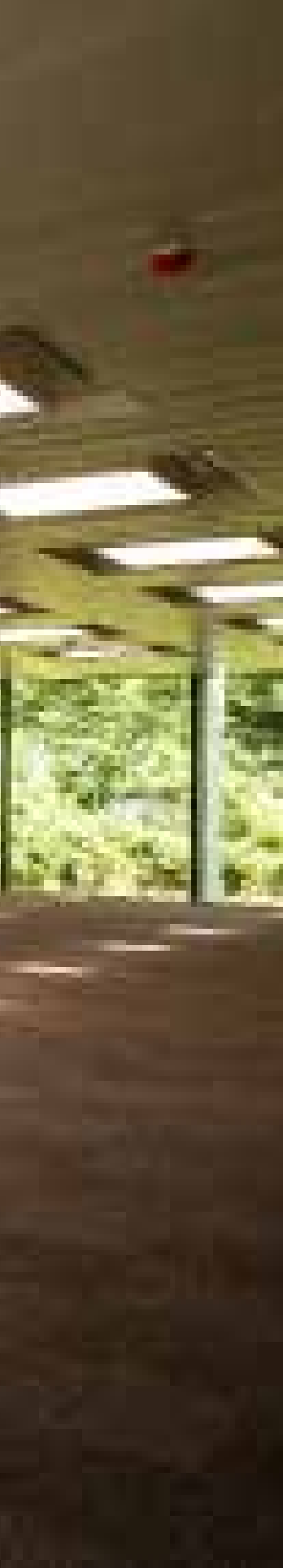

1	1504 og senere
Odense Adelige
Jomfrukloster	16	1827
Gammelby Mølle,
Fredericia	31	1905
Havnemester-
boligen, Skagen	56	1958
Gunnløgssons eget
hus, Rungsted Kyst
2	1542 og senere
Nørre Vosborg,
Vemb	17	1838
Kochs Tinghus,
Store Heddinge	32	1906
Villaen,
Højer	57	1958
Knud Friis' eget
hus, Brabrand
3	1580
Taarnborg,
Ribe	18	1843-1845
Kornerups Rådhus,
Vordingborg	34	1908
Gelsted Station,
Gelsted	58	1960
Romerhuset,
Helsingør
4	1586 og senere
Oluf Bagers Mødrene
Gård, Odense	19	1853
Bindesbølls
Rådhus, Thisted	35	1910
Amtmandsboligen,
Hjørring	59	1963
Inger og Johannes Exners
eget hus, Skodsborg
6	1690
Priors Hus,
Ærøskøbing	21	1858
Skagen Grå Fyr,
Skagen	37	1917
Bakkekammen 40,
Holbæk	60	1966
Glasalstrup,
Hasselager
7	1723 og senere
Marcussens Gård,
Aabenraa	22	1858
Dyrehave Mølle,
Nyborg	39	1918
Landsted af
Kay Fisker, Snekkersten	61	1969/1971
Poul Erik Thyrrings
eget hus, Herning
9	1757-1770
Poul Egedes Hus,
Ilimanaq, Grønland	23	1860
Meldahls Rådhus,
Fredericia	40	1918
Ejnar Ørnsholts
eget hus, Nakskov		
10	1764
Værftgården Nørre
Sødam, Møgeltonder	25	1864/1873
Højgården,
Sejerø	41	1924
Edvard Heibergs
eget hus, Virum		
11	1775
Stines Hus,
Lolland	26	1865
Kalines Hus,
Læsø	43	1934
Statshusmandsbrug,
Skovbølling		
12	1777-1779
Digegrevens Hus,
Tønder	27	1880
Tvedes Rådhus,
Sorø	45	1936
Arne Jacobsens eget
sommerhus, Gudmindrup		
13	1784-1785
Hindsgavl Slot,
Middelfart	28	1892
Ambergs Rådhus,
Esbjerg	47	1939
Viggo Møller-Jensens
eget hus, Kgs. Lyngby		
14	1795
Bent Madsens
Gård, Dreslette	29	1898
Støberihallerne,
Præstø	51	1954
Esken,
Fårevejle		
15	1823
Højergård,
Højer	30	1901
Familien Jensens
Gård, Korup	53	1956
Bertel Udsens
eget hus, Lyngby		

5	1663-1669
Det Harboeske
Enkefruekloster, København	33	1907-1908
J.F. Willumsens
Hus, Hellerup	44	1936
Kay Fiskers egen lejlighed
i Vestersøhus, København	50	1953
Karen og Ebbe Clemmensens
eget hus, Gentofte
8	1742 og senere
Fæstningens
Materialgård, København	36	1913
Rosenhuset,
Hellerup	46	1937
PH's eget hus,
Gentofte	52	1955
Erik Chr. Sørensens
eget hus, Charlottenlund
20	1858
Søetatens Pigeskole,
København	38	1917
Ballonhangaren,
København	48	1951
Arne Jacobsens eget
hus, Klampenborg	54	1956-1959
Jarmers Plads 2,
København
24	1860
Riises Landsted,
Frederiksberg	42	1929/1931
Arne Jacobsens eget
hus, Charlottenlund	49	1952
Varmings eget
hus, Gentofte	55	1958
Vilhelm Lauritzens
eget hus, Hellerup

Bygningstypologier

Bygningskultur på landet
Magtens huse i bybilledet
Arkitekternes egne huse
Industrialiseringens bygninger
Administrationsbygninger -
fra skønvirke til modernisme

Bygningskultur på landet

Af etnolog mag.art & mpg **Lene Floris**

Højgården på Sejerø efter endt restaurering. Gården kendetegnes især af det egnstypiske sidebåndsbindingsværk, hvor sidebånd forbinder stolperne indvendigt, så det ser ud som om, der kun er stolper.

Realdania By & Bygs samling af historiske ejendomme rummer illustrative eksempler på variationer og forandringer i byggeskik siden 1500-tallet. I alt er der ti bygninger, der repræsenterer livet på landet, og som både rummer eksempler på vidt forskellig egnsbyggeskik og overgangen til mere standardiserede byggemetoder i takt med industrialiseringen. Her ses nærmere på nogle udvalgte eksempler.

Den ældre byggeskik afspejler adgangen til de lokale byggematerialer, jordens kvalitet, vind- og vejrforhold og variationer i det sociale landskab. Langt de fleste landejendomme på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn, i Øst- og Nordjylland var indtil ca. 1850 bygget i forskellige udformninger af bindingsværk, mens grundmurede bygninger med brændte teglsten var kendetegnende for det sydlige og vestlige Jylland.

Bindingsværket varierede i konstruktion og kalkfarver (hvidkalket ”over stok og sten” på Sjælland og øerne og opstolpet, dvs. med tjærede eller malede trækonstruktioner, i det øvrige Danmark). Bindingsværk er en fleksibel måde at bygge på og fungerer som et byggesæt, der kan tilpasses naturressourcer, kan anvendes flere gange, og hvor de lerklinede tavler let kan udskiftes. Det var derfor relativt let at flytte eller udvide efter behov og økonomisk formåen. Eksempler herpå er Bent Madsens Gård i Dreslette, Kalines Tanghus på Læsø og Højgården på Sejerø (købt af Realdania By & Byg i hhv. 2018, 2010 og 2017).

Det tidlige grundmurede byggeri findes på herregårde som Nørre Vosborg og Hindsgavl Slot (købt i hhv. 2004 og 2003), der kendte til de nyeste byggemetoder fra udlandet, samt i de træfattede landskaber som f.eks. marsken og langs vestkysten. Grundmuring var også modstandsdygtig overfor vind og vejr som i eksemplet Nørre Sødum ved Møgeltønder (købt i 2019). Fra midten af 1800-tallet udkonkurrerede grundmuring bindingsværk i det meste af landet.

Forandringer i bebyggelse og landskab skal ses i sammenhæng med samfundsøkonomiske ændringer af teknisk, politisk og socialt tilsnit. Landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet bestod af en række love, der gradvist fik stavnsbåndet ophævet, fik indført afløsning af hoveri, dvs. pligtarbejde for herregårdene, og gav bønderne bedre mulighed for selveje, som det skete, da Bent Madsens forfædre i 1856 gik fra at være fæstebønder til selv at eje gården i Dreslette. Landboreformerne betød også, at det gamle landsbyfælleskab blev ophævet, og der blev sat gang i udskiftning af jorden, så den enkelte gård fik samlet sin jord et sted. I det meste af landet havde jorden indtil ca. 1800 været dyrket i fællesskab i 2- eller 3-vangsbrug med overdrev, der blev anvendt til fælles græsning for både gårde og huse. Gårdene blev liggende i landsbyen ved stjerneudskiftning eller blev flyttet ud i landskabet ved blokudskiftning. Der skulle også findes plads til husmandsfamilierne, som

var en vigtig del af arbejdskraften på gårde og godser, og som hidtil havde haft del i den fælles græsning. Der blev flere steder oprettet husmandskolonier på overdrevene, som Stines hus på Lolland er et eksempel på (købt i 2019).

Den anden store forandring var overgangen fra vegetabilsk til animalsk produktion understøttet af andelsbevægelsens mejerier og mange foreninger til f.eks. eksport af smør og bacon. Nye industrifremstillede byggematerialer kom i anvendelse i sidste halvdel af 1800-tallet, hvilket Familien Jensens Gård i Korup (købt i 2020) er et eksempel på. Gården fra 1900 er skabt ud fra de muligheder, som andelsbevægelsen, industrialiseringen og tidens nye arkitekturidealer førte med sig.

Den tredje forandring var lensafløsningen, der blev indført ved lov i 1919. Her blev der gjort op med de sidste privilegier, der var knyttet til landets store godser. Ejendomme, der tidligere gik udelt i arv, blev underlagt almindelige arveregler. Godsejerne skulle i den forbindelse betale 25 % af ejendommens værdi som afgift til staten og mod erstatning afstå 1/3 af jorden til oprettelse af statshusmandsbrug som det yderst velbevarede af slagsen i Skovbølling (købt i 2010).

Den fjerde forandring er affolkningen og indflytningen til byerne og overgangen til industrielt monokulturelt landbrug efter 2. verdenskrig. I dag er der igen få ejere og meget store ejendomme på landet, der drives ved hjælp af moderne teknologi og med meget få ansatte. Træk af denne udvikling kan ses i flere bygninger som f.eks. gårdene på Sejerø, i Korup og Dreslette, hvor der blev stadigt færre hænder til en stadigt større og mere effektiv produktion.

Bygningskulturen kan med andre ord ikke ses isoleret men må ansues ud fra økonomi/økologi, ejer/sociale forhold, og man skal heller ikke være blind for statens rolle med lovgivning og centraldirigering.

Nørre Sødram i marsken

I den vestslesvigske marsk er bebyggelsen placeret på menneskeskabte forhøjninger – såkaldte værfter - som beskyttede mennesker og dyr mod oversvømmelser og stormfloder. Nørre Sødram var en vigtig gård allerede i 1600-tallet, men de nuværende bygninger stammer fra 1764.

Værfterne i området er arkæologisk bestemt til at stamme fra 1200-tallet, og traditionen med at bygge på værfter antages at stamme fra indvandrede frisere. Gården har sammenbygget stuehus, stald og lade, og de fire længer er alle opført i rød grundmur. Den egnstypiske tagkonstruktion består af solide stolper og bjælker, der bærer det store stråtag. Murene er ikke bærende, og det havde betydning ved stormflod. Selv om det yderste murværk blev ødelagt af vandmasserne, ville huset og stråtaget ikke styrte sammen, og afgrøder, dyr og mennesker kunne søge beskyttelse i bygningens indre. I takt med at diger blev anlagt og afvanding gennemført, blev bygge-måden unødvendig og overflødig.

Kalines Hus på Læsø

Huset er et eksempel på en bygningstype, hvor taget er tækket eller tænget med tang, og den findes kun på Læsø. Det lille enkle hus er bygget af soltørrede sten, i stalden anvendte man natursten til gulv, også kaldet pigsten, og menne-

sker og dyr levede under samme tag, et træk, der går tilbage til de ældste boligformer. Huset er bygget af genbrugstømmer bl.a. fra vraggods ved strandinger. Der var nemlig mangel på træ, da Læsøs skove gennem århundreder var blevet brugt til saltsyderi. Bygningens enkle bindingsværk er et godt eksempel på tilpasning til de lokale forhold og viser samtidig fleksibiliteten i bindingsværk, da bygningen er udvidet fra 9 til 12 fag. På Læsø kan man også få indblik i en arbejdsfordeling og kønsroller, der ikke var almindelige i det øvrige Danmark. Der var kvindelig arvefølge, da kvinderne overvejende tog sig af landbruget, mens mændene fiskede og sejlede. Det var i øvrigt også kvinder, men af mere jævn herkomst, der havde ekspertisen: at ”vrjde vaskere” til tængningen.

Højgården på Sejerø

På Sejerø og i det nordvestlige Sjælland findes en særlig sparsommelig form for bindingsværk med sidebånd dvs. spinkle træstykker, der forbinder stolperne indvendigt, så det ser ud som om der kun er stolper. Man anser denne konstruktion for at være en af de ældste former for bindingsværk, men gården er dog kun fra 1864/73, hvilket viser, at man tilpassede byggeskikken de lokale forhold, hvor der var mangel på træ.

Tanghuset Kalines Hus repræsenterer en helt unik læsøsk egnsbyggeskik.

Stines hus på Lolland

Husmandsstedet ved Pederstrup er et eksempel på, hvad centraldirigeringen dvs. landboreformerne havde af betydning for drift og udnyttelse af landskab og arbejdskraft o. 1800, hvor der blev anlagt en lille koloni af husmandsbrug uden for landsbyens blokudskiftede gårde. Her kunne hus-familierne næsten få deres udkomme, men havde stadig brug for yderligere indtægter, som de kunne få ved at arbejde for andre. Bindingsværket viser sig som samlesæt, der er udvidet, genbrugt materialer, og under den tækkede gavl er en egnskarakteristisk skyne til opbevaring af redskaber: funktionelt og billigt. Huset er hvidkalket, det var billigst og mindst tidskrævende.

To fynske gårde: Dreslette og Korup

Bent Madsens Gård i Dreslette er bygget i slutningen af 1700-tallet, og Familien Jensens Gård i Korup er fra år 1900. Den første kan ses som et eksempel på tiden omkring landboreformerne, den anden viser en gård, hvor omlægningen til animalsk produktion er fuldt gennemført. Hoveriarbejdet på Dreslette blev afløst af pengeafgifter i forbindelse med landboreformerne i 1789, og familien kunne nu undgå at levere 18 pløjedage og 73 arbejdsdage med heste og vogn til hovedgården.

Gården er opført i kraftigt egebindingsværk, og i avlslængerne findes den egnspecifikke

Nørre Sødam ved Møgeltonder er opført på et værft, som er en menneskeskabt forhøjning fra 1200-tallet, der skulle beskytte mod oversvømmelse. Gården er en af de sidste intakte værftgårde i Danmark.

Bent Madsens Gård er en klassisk dansk bondegård og en velbevaret repræsentant for fynsk egnsbyggeskik.

Den nyrestaurerede Familien Jensens Gård i Korup tiltrak 1.300 mennesker, da Realdania By & Byg holdt åbent hus i oktober 2022.

sulekonstruktion, der tidligere har været udbredt i hele landet og peger tilbage til jernalderen. Her er de bærende elementer, sulerne, placeret midt i bygningen. På de gode fynske jorde var der overskud til at kalke med flere farver og staffere op med blå eller hvide farvemønstre i undertavl, ligesom træet var opstolpet sort eller rødbrun.

I Dreslette kan man følge lag på lag i historien, mens man i Korup får et enestående øjebliksbillede af en gård anno 1900 opført med indkøbte teglsten og med nye materialer som skifer, beton og cement. Gården blev nyopført på grund af en brand og blev indrettet efter alle de nyeste forskrifter, bl.a. med god plads til en af tidens nye afgrøder, roer. De gav høj mælkeydelse, så der kunne leveres til andelsmejeriet. De mange nye foreninger og afsætningsmuligheder var afgørende for gårdens økonomi.

Fælles for de to gårde er, at de viser datidens arbejdsforhold med karle- og pigekamre, og bygningernes indbyrdes hierarki. Der blev indført nye maskiner, traktorer erstattede hestene

i 1950'erne, og i løbet af 1970'erne udvidedes svineproduktionen, og køerne blev sat ud.

Skovbølling

Statshusmandsbruget fra 1934 ved Haderslev er et eksempel på statens involvering i forbindelse med Lensaflysningen 1919 og Genforeningen 1920. Man ville støtte folk fra små kår økonomisk med lån og med arkitektfaglig bistand til at etablere egne intensivt drevne ejendomme. Det lille stuehus fra mellemkrigstiden er bygget med billige cementsten, der blev pudset, og rød-indfarvede cementtagsten, driftsbygningen med stald og lade havde tag og trempel i blik. Især o. 1930 blev der oprettet mange nye husmandsbrug i Sønderjylland, også for at understøtte danskheden i området. Foreningen Bedre Byggeskik samarbejdede med Statens Jordlovsudvalg med rådgivning og standardtegninger ■

Stines hus på Lolland med den egnstypiske skyne til opbevaring af redskaber.

Magtens huse i bybilledet

Af arkitekt MAA, BA i kunsthistorie, journalist DJ, forfatter **Dorthe Bendtsen**

Over hele landet har statslige og lokale embeder og institutioner vist deres nærvær i kraft af det, man kan kalde magtens bygninger: rådhus, toldkamre, posthuse, politistationer og fængsler. I Realdania By & Bygs portefølje af historiske bygninger er der flere eksempler på statsligt ejede bygninger som i Hjørring, hvor den oprindelige Amtmandsbolig (købt af Realdania By & Byg i 2011) fortæller om statens tilstedeværelse; bygningen rummede embedsbolig og administration for kongens repræsentant i det nordlige Jylland. Men i Realdania By & Bygs samling af magtens bygninger er det især de seks råd-, ting- og arresthuse, der med deres sammenlignelige funktion og typologi viser udviklingen inden for både arkitekturstrømninger og synet på fængselsstraf op gennem 1800-tallet.

Fra klassicisme til historicisme

De fleste rådhus i Danmark blev opført i 1700- og 1800-tallet, og i provinsen var de især i 1700-tallet ret undseelige. Men det skulle ændre sig. I anden halvdel af 1700-tallet kom der fokus på at opføre nye rådhus, der trods deres beskedne størrelse og fremtræden skulle have en vis portion pondus. Arkitekturen var klassicistisk og særligt defineret af datidens mest magtfulde arkitekt, C.F. Hansen. Han var såkaldt overbygningsdirektør og i den egenskab involveret i alt offentligt byggeri i hele riget. Hans klassicistiske

formsprog var inspireret af antikkens Grækenland og Rom, men også af renæssancens antikke inspiration hos arkitekter som Andrea Palladio i 1500-tallets Norditalien. Med opfattelsen af Grækenland som demokratiets vugge var den klassiske arkitektur et godt forbillede for rådhus.

Men i løbet af 1800-tallet begyndte den enerådende klassicisme at vakle. I kølvandet på indførelsen af grundloven i 1849 og dermed afslutningen på enevælden opstod en bølge af rådhusbyggerier, fordi magten i højere grad end før blev borgernes, og der blev indført mere lokalt selvstyre. Når kongemagten nu ikke længere stod alene i centrum, blev en større nationalfølelse anset for at være afgørende for at etablere et nyt samfundssystem. Op gennem 1800-årene opstod derfor – også set i lyset af krigsnederlaget i 1864 – et arbejde for at styrke nationalfølelsen og danskheden, og det afspejlede sig i kulturen og kunsten og også i arkitekturen, hvor den kom til udtryk i den såkaldte historicisme. Inspirationen kom stadig fra udlandet, men nu ikke længere kun fra antikkens Grækenland og Rom, og i Danmark blev formsproget også hentet fra middelalderen og fra Christian IV's renæssance; dengang i fordums tider, hvor Danmark blev anset for at være en magtfuld nation.

Amtmandsboligen i Hjørring, tegnet af Hack Kampmann, er opført i nyklassicistisk stil i 1910.

Den nederlandske renæssance, som Christian IV-stilen også kaldes, er kendetegnet af rødt murværk, svungne gavle og lyse dekorationer, og med sin reference til nederlandsk borgermagt var den også et oplagt forbillede for rådhus. Der blev også hentet symbolik fra de selvstændige norditalienske bystater fra middelalderen og renæssancen, der kunne være gode forbilleder for en kommune og en købstad, der skulle have et nyt rådhus og ville signalere borgernes frihed og selvstændighed. Den nygotiske stilart blev i midten af 1800-årene betegnet som den næst-fineste efter den klassiske, og den var både inspireret fra Nordeuropa, bl.a. fra mange middelalderlige rådhus, og fra det victorianske England, hvor nygotikken i særlig grad florerede. Man opfattede gotikken som en stil, der var ægte og ren – ord man sikkert gerne ville knytte til sin bys nye rådhus.

Realdania By & Bygs seks råd-, ting- og arresthuse er alle opført på forskellige tidspunkter i 1800-årene og med forskellige historicistiske kendetegn. Og to af dem var blandt de første bygninger i Danmark, der så småt tog afsked med klassicismen og indarbejdede andre landes og andre tiders forbilleder i deres arkitektur. Det gælder portefølens to ældste rådhus: Jørgen Hansen Kochs bygning i Store Heddinge fra 1838 og Peter Kornerups i Vordingborg fra 1845 (købt i hhv. 2011 og 2009).

Magtfulde mursten

Tidens søgen efter historiske referencer, og gerne også hjemlige, kom også til udtryk i de byggematerialer, man opfattede som typisk danske: granit, tømmer og fremfor alt røde mursten. Med forkærligheden for mursten fulgte det blanke murværk, så de mange murværksdetaljer

Fire af Realdania By & Bygs
seks rådhus:
Kochs Tinghus i Store Hed-
dinge, Bindsbølls Rådhus i
Thisted, Kornerups Rådhus
i Vordingborg og Tvedes
Rådhus i Sorø.

var synlige. Især de yngste af Realdania By & Bygs rådhus hører til den såkaldte nationale retning med primær inspiration i dansk middelalder og renæssance; udover Bindsbølls nederlandske renæssance i Thisted (købt i 2007) fik Vilhelm Tvedes råd-, ting- og arresthus i Sorø fra 1881 og Ambergs i Esbjerg fra 1892 rødt murværk (begge købt i 2010). Væk var klassicismens pudsede mure til fordel for blankt murværk med rige dekorationer. Også Ferdinand Meldahls råd-, ting- og arresthus i Fredericia fra 1860 (købt i 2004) er opført af røde mursten, men har i højere

grad en europæisk påvirkning, fordi facaderne udgør en hel kavalkade af stiltræk fra en lang række lande og tidsperioder.

Samtidig med at historicismen hentede sin inspiration fra tidligere tider, var bygningerne præget af samtidens stigende industrialisering, hvor man nu kunne producere helt nyudviklede byggematerialer. Eller man kunne importere byggematerialer fra andre lande med de nye dampskibe og damplokomotiver, der gjorde fragten både praktisk og økonomisk mulig.

Traditionelle mursten og middelalderdetaljer mødtes helt uproblematisk med tidens moderne støbejern og skifertage.

Vigtigst på første sal

Bygningernes facader fortæller ikke kun en historie om skiftende arkitektoniske strømninger, for allerede udefra viser de også tydeligt, hvilke af bygningens funktioner der blev opfattet som de vigtigste: rådhus og tinghus frem for arrestdelen. I facaden kunne dette hierarki aflæses med større vinduer og mere dekoration på den øverste etage, hvor rådssal og tingsal var placeret, frem for den nederste og mere prunkløse stueetage, hvor arresten og den dertil hørende bolig for arrestforvareren hørte hjemme. Stueetagen var typisk indrettet med celler i den bageste del af etagen eller i en sidefløj. Herfra havde arrestanterne adgang til fangegårde, mens arrestforvarerens hustru og ansatte havde adgang til arbejdsgårde med udhuse til brændsel, tøjvask osv.

Hierarkiet gjaldt også indenfor, hvor rummene på første sal havde højere til loftet og en finere udsmykning i vægfarver, i lofternes udsmykning i stuk eller bemalede bjælker og i snedkerdetaljer som døre, gerigter og paneler. Interiørerne afspejler også de skiftende arkitektoniske strømninger. Hvor klassicismens interiører typisk var lyse med farver som grå og hvid og med enkle detaljer, blev historicismen meget farverig og udsmykket.

Denne overordnede plandisponering findes i alle de seks rådhus, som Realdania By & Byg ejer, og var da også i løbet af 1800-tallet blevet til den herskende type. Jørgen Hansen Kochs råd-, ting- og arresthus i Store Heddinge fra 1838 var et af de første med denne disponering af funktioner og rum og blev næsten en slags prototype for indretningen af et 1800-talsrådhus i den danske provins. Typen opstod bl.a. på baggrund af nye vinde, der blæste over Europa og USA, med en opfattelse af straf og dermed også af indretningen af fængsler. I 1700-tallet opstod nemlig troen på, at forbryderen i løbet af sin fængselsstraf kunne

forbedre sig og vende tilbage til samfundet og gøre nytte. De nye tendenser betød, at de hidtil typiske fællesceller, hvor man risikerede dårlig indflydelse fra de øvrige arrestanter, i større stil blev afløst af enkeltceller. Koch var tidligt ude i Store Heddinge, for først et par år efter, i 1840, blev der nedsat den såkaldte fængselskommission, der skulle reformere fængselsvæsenet. Koch havde titel af hofbygmester, og herudover har hans erfaring med arresthuse nok talt, for han blev selv medlem af kommissionen. Ikke blot fik hver arrestant nu sin egen celle, men der skulle i modsætning til før også sørges for opvarmning og belysning af cellerne.

Markante i bybilledet

Fælles for de seks råd-, ting- og arresthuse er også deres markante placering i bybilledet. Rådhusene var i sig selv statelige bygninger, der med deres størrelse og arkitektur udstrålede en vis pondus, men som også i kraft af deres placering i byen viste, hvor vigtige funktioner de indeholdt. Situationen er en anden i dag, men på det tidspunkt, hvor rådhusene blev opført, var byens øvrige huse som regel kun i én etage, og de var typisk bygget sammen med naboen. Rådhusene derimod fik to etager og lå mere eller mindre frit i facaderækken, måske bygget sammen med nabohusene med mure eller porte. Som oftest blev rådhusene også placeret prominent midt på byens vigtigste torv. Ambitiøse bygninger med så stor synlighed appellerede både til en vis underdanighed og til stolthed.

Af de seks rådhus er det kun det i Esbjerg, der har et tårn. Bygningens hovedform er nu ikke længere symmetrisk, og tårnet ligger asymmetrisk på hjørnet meget synligt i bybilledet, hvor man kan se det på lang afstand i byens rette gader. Det er også det yngste i rækken, fra 1892, og afrunder således den arkitekturhistoriske udvikling igennem 1800-årene, som de seks rådhus illustrerer fra klassicismen til historicismen og overgangsfaserne, der varslede nybrud i arkitekturen ■

Arkitekternes egne huse

Af arkitekt MAA, BA i kunsthistorie, journalist DJ, forfatter **Dorthe Bendtsen**

Knud Friis' eget hus i Brabrand set fra gården.

Eget hus med have – det er i dag mange danskeres foretrukne boligform, men for bare 100 år siden var det ikke alle beskåret at bo sådan. Det ændrede sig i løbet af 1900-tallet, hvor eget hus blev en mulighed for andre end de velstillede – også for arkitekter. Når de tegnede hus til sig selv, var de både bygherre og arkitekt og kunne frit eksperimentere med helt moderne løsninger, som

mange andre ville have fundet for specielle. Realdania By & Byg ejer 17 enfamiliehuse, som arkitekter tegnede til sig selv, og hvis man dertil lægger et enkelt ”ingeniørens eget hus” og en ”arkitektens egen lejlighed”, rummer kategorien 19 ejendomme. Arkitekternes egne huse fortæller om udviklingen op gennem 1900-tallet både i deres arkitektur, byggeteknik, materialer og planløsninger.

Eget hus for de fleste

De første villakvarterer i Danmark dukkede op i anden halvdel af 1800-tallet, men husene var bestemt ikke for alle. De var nemlig dyre og dermed forbeholdt samfundets top. Først i starten af 1900-tallet begyndte enfamiliehuse så småt at blive opnåelige for andre befolkningsgrupper godt hjulpet på vej af Bedre Byggeskik-bevægelsen. Bedre Byggeskiks formål var at bygge holdbare huse af gedigne materialer og med godt håndværk, der var inspireret af traditionelle måder at bygge på. Men det var også et formål at gøre det muligt for en bredere skare at bo ordentligt.

Den skare blev yderligere udvidet med indførelsen af billige statslån til bl.a. enfamiliehuse fra 1933 til 1959. Her gjorde staten det muligt for også ’den jævne mand’, som man dengang kaldte det, at få eget hus med have. De billige statslån gav også de unge og nyuddannede arkitekter mulighed for at starte egen tegnestue, fordi der med de mange nye bygherrer var opgaver nok. De kunne også bygge eget hus tidligere i karrieren, end de ellers havde haft råd til, måske med integreret tegnestue. Så fik de ikke blot et hus efter egne ønsker, men havde også noget at vise frem for potentielle bygherrer. Arkitekten Viggo Møller-Jensen formulerede arkitektens store

engagement i 1938 i et brev til kommunen i forbindelse med byggesagen for hans eget hus i Kgs. Lyngby (købt af Realdania By & Byg i 2019). Han skrev, at en arkitekt, der projekterer sit eget hus, når ”til sit Resultat efter de alleralvorligste Overvejelser”.

Især efter Anden Verdenskrig fik flere og flere mulighed for at få eget hus i takt med, at udviklingen af velfærdssamfundet begyndte at tage fart op gennem 1950’erne, og opførelsen af enfamiliehuse blev til et veritabelt parcelhusboom i 1960’erne og frem.

I ringe omkring byerne

Enfamiliehusene blev bygget, hvor der var plads, dvs. i ringe uden om de gamle bykerner, langs indfaldsvejene og efterhånden også i større og større villa- og parcelhuskvarterer i forstæderne, hvor byggegrundene stadig var til at betale. Omkring København, hvor de fleste af Realdania By & Bygs arkitekt huse ligger, fulgte udviklingen den såkaldte Fingerplan og S-togsnettet, og arkitekterne flyttede med. I området omkring Hundesømosen i Gentofte byggede så mange arkitekter huse til sig selv, at det fik tilnavnet Arkitektmosen. Her blev også arkitektparret Karen og Ebbe Clemmensens eget hus fra 1953 (købt i 2004) og Erik Christian Sørensens eget hus fra 1955 (købt i 2019) opført. I Aarhus viser Knud Friis’ eget hus fra 1958 i Brabrand (købt i 2011) samme udvikling, hvor nye huse blev placeret på dengang ubebyggede arealer uden for hovedbyen med udsigt over åbne marker. På samme måde var Ejnar Ørnsholts eget hus i Nakskov i 1919 (købt i 2021) det første hus, der stod færdigt i et helt nyt kvarter.

Viggo Møller-Jensens eget hus i Kgs. Lyngby efter restaurering.

Nye måder at bo på

I løbet af 1900-tallet opstod nye tendenser i måden at bo på, og det afspejles i husenes planløsninger. Kort sagt blev der sagt farvel til repræsentative rum og velkommen til hverdagen. Arne Jacobsens første hus til sig selv, den funktionalistiske villa fra 1929 på Gotfred Rodes Vej i Charlottenlund nord for København (købt i 2005), er et godt eksempel på de traditionelle borgerlige idealer, som de tidlige villaer var disponeret efter – også selv om husets hvide, kubiske ydre var meget moderne. I stueetagen lå de mere repræsentative rum som spisestue, dagligstue og herreværelse, på første sal de private soverum, og her var der også et pigeværelse til den faste hushjælp. En spisestue hørte sig til, selv om man typisk kun brugte den få timer om dagen; til gengæld boede børn som regel flere i samme rum. Med sådan en disponering fulgte også en forskel på interiørens materialer og detaljering, der var finere i fællesrummene end i de private rum. Hos Arne Jacobsen ses det i egetræsdørene i stueetagen, hvor dørene på første sal blot er malede,

og på dørgrebene, hvor dem, der vender ud mod de repræsentative rum, hvor gæster og forretningsforbindelser kunne se dem, er finere end de simple standardgreb af træ, der vender mod køkkenet. Poul Henningsen, PH, tegnede også hus til sig selv (købt i 2014), men han yndede at provokere og vendte derfor op og ned på hierarkierne. Godt nok indeholdt hans hus også et værelse til en husbestyrerinde, men der var ikke forskel mellem hendes rum og de øvrige rum i huset, og der var også en spisestue, men den var helt bevidst tiltænkt flere funktioner, så den også kunne bruges som teenagebørnenes fællesrum, når de havde gæster – det var helt uhørt på det tidspunkt i 1937, hvor huset blev opført.

Men så småt i 1940'erne og især i 1950'erne kom et større fokus på hverdagslivet, og det betød et farvel til spisestuen til fordel for spiseplads i køkkenet eller integreret i dagligstuen – forløbere for vore dages køkken-alrum eller samtalekøkken. Det havde en pendant i landbøkøkkenet, men

ikke i byerne, og det mærkede kunstneren og arkitekten J.F. Willumsen, da han i 1906-08 tegnede hus til sig selv i Hellerup (købt af Realdania i 2002 og overgik til Realdania By & Byg i 2003), for han måtte søge om dispensation for at få lov til at indrette et spisekøkken. De tidligere små og aflukkede køkkener begyndte således med tiden at åbne sig mere mod resten af huset, og det var en fordel for husmoderen, som på den måde kunne følge med i livet i huset. Det var ligefrem en del af en ligestillingstanke, som bl.a. Edvard Heiberg gik meget op i. Hans eget hus fra 1924 (købt i 2006) anses ikke blot for at være det første funkishus i Norden, men han var også tidligt ude med de nyeste tendenser, idet huset godt nok har en spisestue, men den står i åben forbindelse med dagligstuen, og der er hele to serveringsluger mod køkkenet.

Med et større fokus på hverdagen blev det også anset for vigtigt, at børn kunne få deres eget værelse – hellere flere små kamre end ét større fælles værelse. Det betød, at planløsningerne blev differentierede med flere små soverum og en stor dagligstue, hvor familien kunne mødes med eller uden gæster. Ændringen i plantypen skyldtes også nogle tekniske landvindinger, for man gik fra kakkelovnsopvarmning, hvor rummenes placering var afhængig af tilslutning til en skorsten, til centralvarme med radiatorer, hvor planløsningen kunne sættes fri af skorstenen.

Typisk blev soverum placeret i én del af huset og fællesrum i en anden, men var man meget moderne, blev der byttet rundt. Det gjorde Bertel Udsen i sit eget hus fra 1956 i Hjortekær ved Kgs. Lyngby (købt af Realdania i 2001 og overgik til Realdania By & Byg i 2003). Han placerede forældresoveværelset i åben forbindelse med stuen, kun adskilt med en stor skydedør, og ikke sammen med børneværelserne, der lå i den modsatte ende. Både børneværelset, entréen og badeværelset kunne lukkes af med døre, mens resten af husets rum stod i åben forbindelse med hinanden. Den åbne plan og de flydende rumforløb var de nye bolig-tendenser i 1950'erne,

som også andre af Realdania By & Bygs huse vidner om. Det mest konsekvente eksempel er Halldor Gunnløgssons eget hus fra 1958 i Rungsted Kyst (købt i 2006). Huset indeholder de sædvanlige funktioner som arbejdsværelse, spisestue og dagligstue, men der er hverken vægge eller døre imellem, lige som soveværelse og køkken står i åben forbindelse med resten af huset, men dog med mulighed for at lukke af med store skydevægge.

Integreret tegnestue

En stor del af Realdania By & Bygs arkitekthuse er opført med de billige statslån, som gjorde det muligt at udvide boligdelen med ekstra areal til erhverv. Mange af husene har derfor en tegnestue integreret, og arkitekterne var kreative i deres løsninger. Flere af dem lod tegnestuerne stå i mere eller mindre åben forbindelse med f.eks dagligstuen, så rummene kunne låne volumen, lys og luft fra hinanden og måske også kunne bruges fleksibelt, når der var behov for det. I Clemmensen-parrets eget hus hænger dagligstue og tegnestue sammen, men kan adskilles af en stor skydedør. Tegnestuerne i andre af husene ligger til gengæld i mere adskilte dele af huset, f.eks. hos Arne Jacobsen og Erik Christian Sørensen

Svenn Eske Kristensens fritidshus "Esken" i Fårevejle. Her fra et af Realdania By & Byg Klubbens arrangementer.

– alle steder er lokalerne stadigvæk erhvervsareal. I 1961 stod Inger og Johannes Exners eget hus i Skodsborg færdigt (købt i 2013), og her lå tegnestuen for sig selv i underetagen, mens rummene i dag kan anvendes som en del af boligen. Det samme gælder tegnestuen i Knud Friis' eget hus fra 1958 (købt i 2011), der blev placeret som en forlængelse af dagligstuen på første sal og i dag anvendes som et ekstra rum – altså fleksible planløsninger med mulighed for ændringer med beboernes skiftende behov.

Arkitektoniske strømninger fra hele verden

Med ændringerne i husenes disponering fulgte også ændringer i deres udseende. Fra de ofte symmetriske Bedre Byggeskik-huse med lige store vinduer i regelmæssig takt blev der med de differentierede planløsninger også skabt asymmetriske facader, fordi vinduer og døre størrelse og placering i højere grad end før nu fulgte rummenes funktioner frem for et stift facadeskema. Den frie facade var i 1924 et af arkitekten Le Corbusiers fem punkter for det moderne hus. Et andet var tagterrassen, og de strømninger opfyldte Arne Jacobsen på Gotfred Rodes Vej. Men et af tidens idealer var også, at bygninger skulle opføres af jernbeton, og det kunne hverken Arne Jacobsen eller Edvard Heiberg leve op til, selv om de fik deres huse til at se sådan ud. Men bag de pudsede overflader er Gotfred Rodes Vej et muret hus, og Heibergs hus består af en trækonstruktion. Den internationale funktionalisme, som disse to huse fra 1920'erne bærer præg af, var inspireret af strømninger fra især Tyskland og Frankrig, men det ændrede sig under Anden Verdenskrig. Mange danske arkitekter opholdt sig i Sverige under krigen – de fleste fordi der stadig var arbejde at få, mens andre blev nødt til at flygte, fordi de var af jødisk slægt som Arne Jacobsen, var kommunister som Edvard Heiberg eller på kant med nazisterne som PH. I Sverige kunne de danske arkitekter fra første parket lade sig inspirere af den svenske arkitekt Gunnar Asplund, lige som den finske arkitekt Alvar Aalto også arbejdede der i en periode og påvirkede danskerne. Men også fra det store udland fandt inspirationen vej til Sverige og

rejste med danskerne hjem igen, da krigen var slut. Nye strømninger fra traditionel japansk arkitektur og USA med såvel den amerikanske arkitekt Frank Lloyd Wright og den oprindeligt tyske arkitekt Mies van der Rohe blev en del af den danske arkitektur.

Nogle fællestræk i husene, uafhængigt af hvorfra inspirationen kom, var gode materialer, klarhed i konstruktionen, omhu for den tekniske detalje og en tæt forbindelse mellem ude og inde både fysisk og visuelt gennem store vinduer. Også de dengang nye materialer og byggemåder banede vejen for de moderne arkitektoniske udtryk, bl.a. de store vinduespartier, som termoruder kunne levere. I starten af 1950'erne var termoruder stadig forholdsvis nye og dyre. Årtiet var også vidne til den nye tagkonstruktion, det flade built up-tag, som lagde et elegant låg på f.eks. Gunnløgssons og Erik Christian Sørensens glashuse.

Men mange arkitekter havde også stadig et fokus på noget traditionelt dansk. En modular trækonstruktion kan med lidt god vilje kaldes et bindingsværkshus, sadeltaget er en fornuftig og traditionel tagform, og mursten har vi produceret og bygget med i Danmark siden 1100-tallet. Flere af arkitekternes egne huse fik gule blankmursfacader og tage med hældning, og arkitekterne forkastede således ikke den hjemlige tradition, selv om de omfavnede de nyeste tendenser – resultatet blev bl.a. det, som Kay Fisker kaldte den funktionelle tradition.

I løbet af 1950'erne blev også andre ydervægs-materialer populære, bl.a. gasbetonblokke. Det var set før, men det nye bestod i, at murene ikke blev pudset, så gasbetonblokkene, som mange anså for billige og meget simple, var synlige. At det kan gøres smukt, vidner både Karen og Ebbe Clemmensens og Vilhelm Lauritzens egne huse fra 1950'erne om (det sidste er købt af Realdania By & Byg i 2022). PH var selvfølgelig også her ude på at provokere, da han allerede i 1937 til sit eget hus brugte betonblokke uden overfladebehandling.

Spisestuen i PH's eget hus i Gentofte var samtidig fællesrum for teenagebørn med gæster.

Beton var også hovedingrediens i Knus Friis' eget hus ved Aarhus fra 1958, i hvert fald på førstesalens langvægge, der blev udført af insitu-støbt beton med synlige aftryk efter brædeforskallingen. Flere har anerkendende kaldt udtrykket for mild brutalisme, mens andre anså huset for at være rå og ufærdigt og familien for at være fattige, når de tydeligvis ikke havde råd til at gøre hjemmet hyggeligt, men måtte leve med de rå overflader.

Poul Erik Thyrring må også have overrasket med valget af facadebeklædning på sit eget hus ved Herning (købt i af Realdania By & Byg i 2021). Huset er et gammelt sommerhus fra 1969, som arkitekten havde købt og derefter ombygget i 1971 og igen i midten af 1980'erne. Facadebeklædningen består nemlig af bølgeeternitplader, som mange selv i dag vil anse for en noget simpel løsning. Det er derfor heller ikke underligt, at Viggo Møller-Jensen til sit eget hus fra 1939 fik nej fra kommunen til at beklæde førstesalen med eternitplader. Fra kommunen lød det nemlig, at byggeriet med disse plader let ville få et tarveligt udseende.

Arkitekterne gik forrest

Fra at være forbeholdt de få blev enfamiliehuset så godt som allemandseje i løbet af 1900-tallet. Og Realdania By & Bygs udvalg af huse viser bevægelsen fra en traditionel byggeskik med præg af nyklassicisme og Bedre Byggeskik i starten af århundredet over funktionalisme og funktionel tradition til modernisme i forskellige aftapninger, hvor arkitekterne var først med de nye tendenser i måden at bygge og bo på. Arkitekterne eksperimenterede med nye materialer, nye formsprog og nye måder at indrette deres hjem på. De gik foran med deres egne huse og skabte rum og arkitektoniske udtryk, som vi i dag ikke altid tænker nærmere over, men som dengang var banebrydende. Realdania By & Byg har da også netop købt disse huse, fordi arkitekterne var deres egen byggherre og kunne udfolde deres egen arkitektoniske ambition ■

Industrialiseringens bygninger

Af udviklingsdirektør **Anne Mette Rahbæk**, Realdania By & Byg

En gang imellem bringes et forfriskende lag af nye fortællinger til Danmarkshistorien. Ofte er det temaer og områder, som tidligere ikke blev anset for noget særligt og derfor er blevet overset. Det samme gælder den historieskrivning, som handler om dansk bygningskultur. Slottene, katedralerne og herregården har gennem mange år haft en fremtrædende plads, mens de mere ydmyge hverdagsbygninger i mindre omfang har været genstand for indgående granskning.

Siden 1970'erne har industribygningerne og bygningerne knyttet til handel og transport løbende fået mere opmærksomhed, som en væsentlig del af den danske bygningskultur. Der har bl.a. været gennemført en landsdækkende udpegning af væsentlige regionale industrimiljøer, og der er fra statslig side også udpeget 25 nationale industrimin-der, der til sammen illustrerer dansk industrihistorie. Hensigten har været at bevare de fysiske spor for eftertiden – vel vidende, at en del allerede er forsvundet, og at industrimiljøer kan være vanskelige at bevare, fordi det kan være vanskeligt at finde ny anvendelse for de funktionstømte bygninger.

I Realdania By & Bygs portefølje af historiske ejendomme er ”industrialiseringens bygningskultur” repræsenteret med et par bynære historiske industrimiljøer og en række bygninger, der knytter sig til udbygning af infrastrukturen, der fulgte med industrialiseringen.

Udvikling af industri og udbygning af infrastruktur

Allerede i 1600-1700-tallet blev der etableret klædefabrikker og tekstilproduktion i Danmark. Denne tidlige industri omtaler historikerne ofte som manufakturer – altså egentlig håndværksproduktion i stor skala. Desværre rummer Realdania By & Bygs portefølje ikke ejendomme, der har været anvendt til den tidlige industriproduktion i Danmark, men går eller cykler man en tur langs Mølleåen nord for København, er der flere eksempler herpå. For de fleste historikere er industrialiseringens glansperiode de godt 100 år fra 1840'erne til 1950'erne. I denne periode omkalfatres byerne og landskabet med en voldsom kraft.

Først og fremmest fordi der blev bygget fabrikker – og mange af dem. Småskala industri rundt om de fleste danske købstæder. Store fabriksanlæg omkring de større byer og havne. Industrialiseringen medførte imidlertid også en kraftig udbygning af infrastrukturen over hele Danmark. Indtil den første jernbanestrækning blev åbnet i 1847 mellem København og Roskilde, var havnene afgørende knudepunkter for transporten af varer på tværs af landet og til udlandet. Først i 1930'erne blev lastbiltransporten udbredt. Udbygningen af fyrtårne, havne, jernbanenetværket og siden vejnettet er derfor også en integreret del af industrialiseringen af Danmark. Sidst men ikke

Marcussens Gård er et eksempel på en industrikultur, som den dag i dag er ramme om en næsten 200-årig anvendelse. Her er nemlig fremstillet orgler siden 1830 og bliver det stadig.

Støberihallerne i Præstø. Shedtaget giver mest muligt lys ned i de lange haller, og zigzag-formen er typisk for tidens industribygninger.

mindst er det værd at fremhæve de ændringer i bybilledet, som industrialiseringen også førte med sig. Arbejdskraften flyttede til byen og udløste et stort omfang af boligbyggerier. Åbne marker med græssende køer blev erstattet af tætbefolkede byområder med boliger af mindre god kvalitet.

Industriens arkitektur

Manufakturernes etagebygninger blev fra 1820'erne afløst af såkaldte fladebygninger med let transport af materialer og ovenlys i takt med, at industribygningerne tog form efter nye produktionsmetoder med procesanlæg, hvor kemiske eller mekaniske processer blev anvendt.

Det arkitektoniske udtryk af industriens bygninger spænder bredt. Det er næsten som om, at de over den knap 100-årige periode får samme stilistiske udtryk som de boliger, der bliver bygget i deres samtid. I artiklen ”fabrikken som arkitektur i Nordeuropa 1770-1970” skriver Caspar Jørgensen (som har beskæftiget sig indgående med industrisamfundets bygningskultur), at der

i lange perioder af 1800-tallet var debat på Kunstakademiet om, hvad det rette udsmykningsniveau var på de private produktionsanlæg, som blev opført. Det kan måske være svært at forstå i dag, men ifølge Jørgen Sestoft, der skriver om ”Arbejdets bygninger” i den typologiopdelte bygningshistorie, som Gyldendal udgav i 1978, var datidens forståelse af de forskellige stilretninger, at finansielle bygninger skulle bygges i italiensk renaissance, rådhusene i gotisk iklædning og dannelsens bygninger i ”rundbuestil”, hvilket også var tilfældet med mange industribygninger. Bygningens funktion bestemte altså bygningens stil.

De første industribygninger var dog helt uden symbolik eller arkitektonisk formgivning. Med oprettelsen af Polyteknisk Lærestanstalt i 1829 blev forbindelserne mellem håndværkerne, ingeniørerne og arkitekterne imidlertid styrket, og både i 1844 og i 1855 blev mindre prisopgaver udskrevet til de vordende arkitekter med et tema om opførelsen af et jernstøberi. Ambitøse private bygherrer skulle dog snart få engageret datidens

fremtrædende arkitekter som f.eks. N.S. Nebe-long, Bernhard Seidelin, Ferdinand Meldahl og Vilhelm Dahlerup og senere Anton Rosen i opførelse af de nye industrianlæg, bl.a. for Carlsberg og Tuborg. I perioden 1911–1930'erne satte Bedre Byggeskikbevægelsen også sit aftryk på især mindre byggerier som elektricitetsværker og mejerier, som blev anlagt over hele landet. Efter funktionalismens gennembrud i 1930'erne (stilen blev også kaldt den internationale stil) var bl.a. Arne Jacobsen involveret i tegningen af både Toms Fabrikker og Novo Nordisk Fabrikker. Andre arkitekter som Poul Henningsen, Sven Eske Kristensen og Kay Fisker arbejdede også med formgivning af industrielle bygninger.

I forhold til byplanlægning og udviklingen af byens plan var det også i 1940'erne, at Gladsaxe industrikvarter satte standarder for fysisk planlægning af industri med en åben, lav bebyggelse med tilknytning til god infrastruktur. Vel at mærke væk fra boligkvartererne. Industrikvartererne og tanken om funktionsadskillelse mellem bolig, arbejde og fritid blev den dominerende udvikling efter Anden Verdenskrig. Med udgangen af 1960'erne satte Arkitektens daværende redaktør Poul Erik Skriver spørgsmålstegn ved adskillelsen mellem industri og boligformål, idet han hævdede, at samtidens industrianlæg er renere og mindre støjplagede og omgivet af græsplæner og grønne områder og i det hele taget minder om offentlige bygninger.

Fra købmandsgårde og pakhuse til bynær industri

Overgangen fra håndværk til industriel virksomhed skete i de fleste købstæder over en længere periode. Fordi de mange små tilbygninger og trinvis skridt senere er ryddet for at skabe plads til noget nyt, er denne gradvise overgang fra købmandsgårdene med trælast og varehandel til bynær småindustri nem at overse. Ofte står det fine forhus velbevaret tilbage, mens gårdsiden er ryddet, selv om det er på gårdsiden, at vi på gammelt tegningsmateriale kan se dynamikken i de mange løbende ændringer i bygningsmassen.

Marcussen & Søn – et unikt eksempel på bynær småindustri

Netop denne struktur med forhus og en dynamisk og løbende udvikling af bygningsmassen ses i Marcussens Gård i Aabenraa (købt af Realdania By & Byg i 2022). Her har bygningerne heldigvis fået lov til at blive stående, så vi også i dag kan se udviklingen af Danmarks ældste orgelbyggeri over en 200-årig periode. Virksomheden har ligget på samme adresse siden 1830 og er et fantastisk godt og velbevaret eksempel på, hvordan mange mindre industrivirksomheder placerede sig bynært i begyndelsen af 1800-tallet og gennem tilbygninger, nye bygninger og ombygninger har kunnet tilpasse bygningerne de behov, som virksomheden har haft gennem tiden. Bygningerne er sparsomt udsmykkede, men står omkring den pigstensbelagte gård som de er; brugsbygninger bygget med kvalitet og sans for valg af gode materialer.

Støberihallerne i Præstø

De mange jernstøberier, der blev opført i Danmark fra 1830'erne og årtierne efter, hænger uløseligt sammen med industrialiseringen og anvendelse af jern til alt fra kakkellovne og gryder til landbrugsredskaber og maskiner til industriel produktion. Jernstøberierne var udbredt over hele landet, herunder i Præstø (købt i 2020). Her blev anlægget placeret i det, der dengang var udkanten af byen. Vi kan gætte på, at nærheden til åen var praktisk – både i forhold til transport af varer til og fra jernstøberiet, men måske også praktisk i forhold til risikoen for brand og vandets muligheder i forhold til køling.

I modsætning til Marcussens Gård, der organisk er vokset frem gennem årene, er Støberihallerne i Præstø opført i deres helhed i 1898 som jernstøberi. Det er ikke det eneste, der adskiller de to anlæg. Hvor udsmykningen er beskedent eller helt fraværende fra bygningsfacaderne i Marcussens Gård, så finder vi historicistiske udsmykninger i jernstøberiet. Jernsøjler i den store hal har bladkronede kapitæler, og et fint og detaljeret murværk omkring døre og vinduer er det også

blevet til. Anlægget består af produktionsbygninger, bl.a. med ovenlysvinduer og lager med helt åbne rum og i et plan samt værkførerbygning i flere etager.

Infrastrukturen: fyrtårne, havne og jernbanestationer

Industrialiseringen medførte en kraftig og hastig udbygning af infrastrukturen i Danmark. De fleste erhvervshavne, som kom til at spille en vigtig rolle under industrialiseringen, er udbygninger af de naturlige havne, der har været i brug siden middelalderen, men det bliver også muligt at øge sikkerhed gennem udbygning af fyrvæsenet og at anlægge nye havne.

Skagen Grå Fyr

Blandt de nye fyr, som i de år blev opført, finder vi Skagen Grå Fyr (købt i 2014), som Nebelong fik til opgave at bygge i 1858. Som arkitekt kom han fra en tradition, hvor der var ganske faste regler for og svar på, hvordan bygninger skulle udformes efter deres funktion og betydning, men med industrialiseringens nye bygningstypologier måtte traditionen fornyes, og Nebelong blev en af de førende inden for tidens industriarkitektur. Udover fyranlæg med fyrtårn og tilhørende boliger var han også arkitekten bag bl.a. Gammel Carlsberg og Københavns Vandværk.

Det Grå Fyr i Skagen var meget moderne i sin tid. Til anlægget hører en fyrmesterbolig, som udover fyrmesteren og familie også skulle rumme plads til fyrpasserne og deres familier. I perioder boede der knap 30 mennesker i bygningskomplekset – altså et helt lille samfund. Fyret fungerede frem til 2013, hvor fyrmesteren også fraflyttede sin bolig på stedet. Året efter blev det erhvervet af Realdania By & Byg.

Havnemesterboligen

Udbygningen af Skagen havn skete først et halvt århundrede senere i 1907. Skagen havde oparbejdet en betydelig position inden for fiskeri, og udvidelsen af havnen øgede antallet af dage, der kunne fiskes. Også handelen med fisk blev

bedre organiseret med opkøb, pakning og forsendelse af fisk. Staten opførte derfor en havnemesterbolig på havnen (købt i 2005) og nogle pakhuse, som kunne udlejes til Skagens fiskehandlere.

Skagen Grå Fyr og Havnemesterboligen i Skagen havn er i dag begge en del af Realdania By & Bygs portefølje, og tilsammen udgør de et vidnesbyrd om udbygning af havets infrastruktur.

Gelsted Station

Den første jernbanestrækning i Danmark blev etableret mellem København og Roskilde i 1847. I 1856 blev denne forlænget frem til Korsør, og i 1868 fulgte den fynske hovedbane fra Nyborg til Middelfart. Parallelt hermed blev jernbanenettet udbygget i Jylland, og senere forgrenede det sig over hele landet med mange mindre baner, hvoraf langt de fleste er lukket igen. Gelsted Station (købt i 2021), der ligger på jernbanestrækningen mellem Odense og Middelfart, blev indviet i 1911. Det er en klassisk stationsbygning med hovedbygning med ventesal og billetkontor i stueetagen, stationsforstanderbolig på første sal, en lagerbygning med læsserampe ud mod gaden og en delvis åben mellembygning, der gav ly for ventende passagerer. At bygningen er let genkendelig som stationsbygning skyldes måske, at den er tegnet af Heinrich Wenck, som var DSB's arkitekt i perioden 1891-1921, hvor han tegnede over 100 stationsbygninger over hele landet, herunder også Københavns Hovedbanegård. Udbygningen af jernbanenettet med tilhørende stationsbygninger satte sig store spor i udviklingen af byerne langs banen.

Sammenfatning

Industrisamfundets bygningskultur strækker sig over flere århundreder og omfatter produktionsanlæg, infrastruktur og boliger. En del af denne bygningskultur er forsvundet eller omdannet til andre formål. Heldigvis er der fortsat velbevarede eksempler fra denne betydningsfulde periode af dansk bygningskultur, hvoraf Realdania By & Bygs portefølje altså rummer såvel eksempler på bynær småindustri som fyrtårn, havnemesterbolig og en stationsbygning ■

Skagen Grå Fyr fra 1858 er et af Danmarks mest ikoniske fyranlæg. Realdania By & Byg har restaureret og nyindrettet bygningsanlægget som fugle- og naturformidlingscenter for at sikre liv i de historiske bygninger.

Administrationsbygninger fra skønvirke til modernisme

Af udviklingsdirektør **Anne Mette Rahbæk**, Realdania By & Byg

At fremtrædende arkitekter op igennem 1900-tallet har spillet en stigende rolle ved opførelse af erhvervsbyggeri, er der flere eksempler på. Administrationsbygningerne, der har hængt sammen med produktionsbygninger, har imidlertid ofte fået lidt mere opmærksomhed fra bygherrens og arkitektens side. Administrationsbygningerne har fungeret som udstillingssted både over for de ansatte og overfor kunder og klienter, som kom på besøg. Signalværdien har været ganske betydelig – man byggede for at signalere, hvilken virksomhed, der boede i huset. Traditionel? Moderne? Lukket eller åben overfor tidens forskellige strømninger? I Realdania By & Bygs portefølje er der tre administrationsbygninger med tilknytning til driftige danske private virksomheder eller organisationer. Det ældste bygget til et af Danmarks store bryggerier. Det mellemste bygget til en kreditforening og det yngste bygget til Danmarks førende glasgrossist.

De tre administrationsbygninger afspejler sjovt nok også samtidig udviklingen i den danske kontorarbejdsplads, hierarkierne på arbejdspladsen og tidens ”hotteste” materialer. Alle er de fortsat i brug som kontorbygninger og som ramme om et moderne arbejdsliv.

Rosenhuset

Rosenhuset er opført som Tuborgs administrationsbygning i 1913 i Hellerup, hvor Tuborg Bryggerierne lå (købt af Realdania By & Byg i 2007). Som navnet viser, er bygningen tegnet af arkitekten Anton Rosen som et gennemdetaljeret byggeri med et overdådigt udsmykket interiør i skønvirkestil. Der er ikke særligt meget skønvirke i Danmark, og slet ikke særligt meget bevaret for eftertiden, så bygningen indtager en særlig plads, når vi taler om dansk erhvervsbyggeri i den ganske korte overgang mellem historicisme og funktionalisme i Danmark.

Anton Rosen er på mange måder en ener i dansk arkitekturhistorie – og han er inspireret af Arts & Crafts-bevægelsen, der som reaktion på industrialiseringens dårlige arbejdsforhold og dårlige

Rosenhuset - Tuborgs gamle administrationsbygning fra 1913 - er tegnet af arkitekten Anton Rosen som et gesamt-kunstværk i skønvirkestil.

håndværksmæssige kvalitet dyrker håndens arbejde, den gode håndværksmæssige kvalitet og samarbejdet mellem formgiver og producent.

Med sin tunge, murede bygningskrop med vagttårn minder Rosenhuset om en middelalderborg, og den store tagflade over to etager placerer huset så solidt i landskabet, at ingen kan tvivle på dets myndighed. Indtrykket forstærkes af et højt kvalitetsniveau i materialevalg og i den håndværksmæssige udførelse og detaljeringsgrad. Der er styr på sagerne, synes huset tavst at udtrykke. Overalt i huset anvendte Rosen humleblomster, bygaks, husets byggeår 1913 og initialerne "TF" for Tuborgs Fabrikker som ornamentik på alt fra riste og nedløbsrør til lamper og bemalinger. Her er ikke anvendt standardvarer. Alt er skabt specifikt til bygherren Tuborgs Fabrikker. Rørpostsystem, centralvarmeanlæg og cykelkælder gjorde i 1913 huset til et ekstraordinært moderne kontorhus – et udtryk for både Anton Rosens og Tuborgs verdenssyn.

Jarmers Plads

Knap 50 år efter, at Anton Rosen tegnede Tuborgs Administrationsbygning, skulle et moderne kontorhus se helt anderledes ud. Det høje, slanke marmorbeklædte hus på Jarmers Plads 2 blev opført af Østifternes Kreditforening i 1956-59 (købt i 2006). Et hovedsæde på denne centrale beliggenhed midt i København var imidlertid ikke nyt for Østifternes Kreditforening, som allerede i 1916 havde ladet opføre et domicil på netop denne plads. På grund af Københavns hastige udvikling, det voksende trafikpres og behovet for bredere vejføring måtte det gamle hovedsæde rives ned få år efter, at det var anlagt, til fordel for den brede H.C. Andersens Boulevard og erstattes af den nuværende høje smalle bygning, der blev placeret helt op ad Ørstedsparken. Det nye domicil blev tegnet af arkitektfirmaet Holst, som med den ni etager høje og stringente ejendom skabte et af de første

kontorhuse i nordisk modernisme - og tilmed et fornemt et af slagsen præget af raffinerede materialer som marmorbeklædt facade, vægpaneler af Oregon pine, mahognirammer til vinduerne, slanke trappeløb med messinggelænder. Enestående og moderne.

Huset er disponeret med et højhus i ni etager i international stil, indrettet som kontorhus, der danner væg mod den trafikerede boulevard, og en lavere bygning med direktionskontorer, kantine og repræsentative lokaler mod H.C. Ørstedsparken. Bygningen blev anlagt med parkeringskælder, store kældre til opbevaring af de realkreditobligationer, som forretningen var baseret på, elevatorer fra parkeringskælderen direkte til direktionsgangen og til portnerboligen. Kontorer, møderum og forkontorer. Antallet af vinduesfag og størrelsen på de ægte tæpper gjorde det forholdsvist let at aflæse den enkelte medarbejders position i det store hus. Facaden er modulær og taktfast med opbygning af kontorer med lette skillevægge.

Glasalstrup

Funktionalismen har funktionsadskillelse som ideal, og fra mellemkrigstiden og frem slog dette ideal også igennem i byplanlægningen, hvor særlige industriområder blev udlagt i udkanten af byerne og med tilknytning til god infrastruktur. Et sådant område blev også anlagt i Aarhus-forstaden Hasselager, hvor glasgrossist-virksomheden Glasalstrup anlagde deres nye hovedsæde og lagerbygninger (købt i 2018).

Lagerbygningerne blev opført i beton og forbundet med administrationsbygningen via en underjordisk tunnel. Til anlægget hører også to mindre bygninger, der blev taget i anvendelse som kontorer for direktionen. Anlægget var placeret, så de store partier af bygningsglas kunne fragtes via jernbanen. Administrationsbygningen er en af de mest markante ejendomme blandt

Alt i Rosenhuset er skabt specifikt til Tuborgs Fabrikker. Her Centralrummet med den originale, voluminøse lysekrone og den store øltønde.

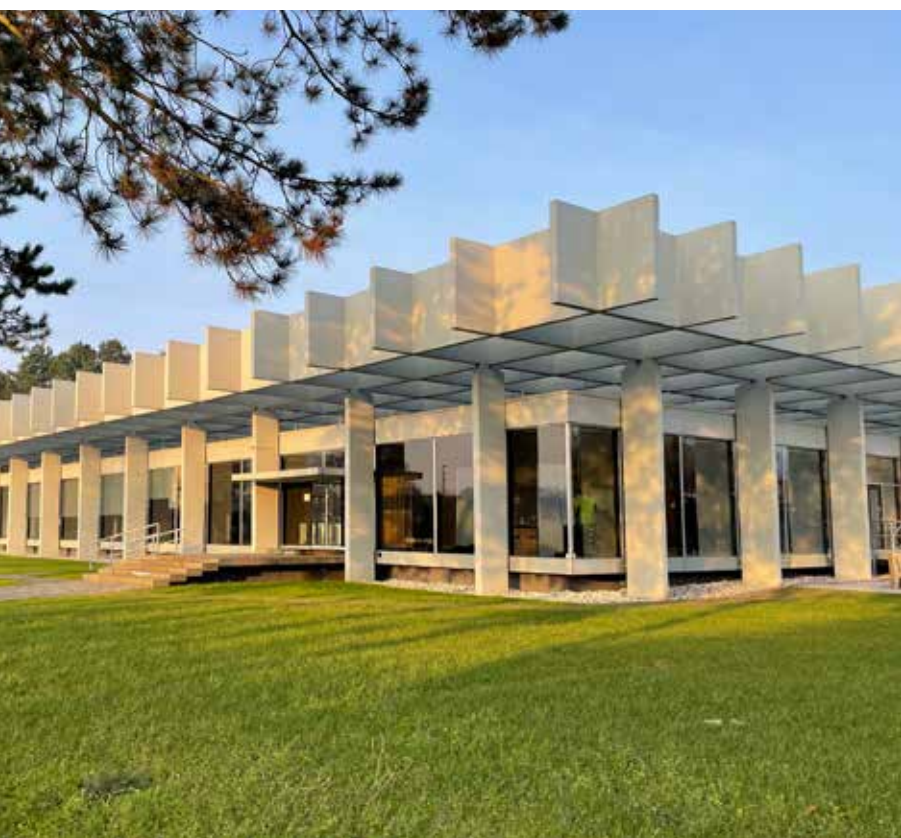

Administrationsbygningen for glasfirmaet "Glasalstrup" fra 1966 markerede et nybrud inden for både betonbyggeri og kontorindretning i Danmark.

60'ernes og 70'ernes erhvervsarkitektur, tegnet af Knud Blach Petersen og opført i 1967 - i armeret beton støbt på stedet. Det enorme betongitter af en tagkonstruktion bliver båret af en række betonsøjler, som får det til at se ud som om, at taget svæver en meter over en let glasboks. De adskilte og synlige konstruktioner, som kontrasterer hinanden, var et markant udtryk i den modernistiske arkitektur. Betongitteret udgør 240 felter med en række ovenlys, der bringer dagslys ind i glasboksen, som oprindeligt er opført som et knap tusind kvadratmeter søjleløst kontorlandskab med store gulv-til-loft-vinduer og kvadratiske ovenlys med et innovativt ventilationskoncept. Lokalet er et af de tidligste eksempler på et åbent kontorlandskab i Danmark, hvilket i 1960'erne var inspirerende nytænkning hentet fra Tyskland, men mest udbredt i USA. Samtidig har administrationsbygningen været et enestående og imponerende showroom for Glasalstrup, der jo netop levede af at sælge bygningsglas til brug for dansk byggeri. Virksomheden havde en meget betydelig markedsandel på det danske marked og har derfor også leveret glas til en stor del af den udbygning af de danske forstæder, der fandt sted netop på dette tidspunkt.

Sammenfatning

Det er let at aflæse de arkitektoniske strømninger i Realdania By & Bygs portefølje af administrationsbygninger fra skønvirke til den monumentale brutalisme, som ses i Glasalstrup fra 1967. Mindst lige så interessant er det at se hvor stor betydning virksomheder og organisationer tillægger hovedkontorets arkitektoniske udtryk og indretningen i forhold til at fremstå moderne. At bygningerne fungerer som moderne arbejdspladser for moderne virksomheder den dag i dag, vidner om, at god arkitektur vil udgøre unikke og attraktive rammer uafhængigt af skiftende stilretninger og strømninger ■

Udviklingsbyggeri

Realdania By & Byg arbejder også med opførelse af eksperimenterende nybyggeri, der kan bidrage med ny viden til byggebranchen. Gennem denne type projekter undersøger Realdania By & Byg i 1:1, hvordan man f.eks. kan minimere CO₂-udledning, bygge effektivt og ressourcebesparende, indpasse nybyggeri i historiske bymiljøer eller skabe de bedste rammer for sundhed og et godt indeklima.

2016-2019
Lille Langebro,
København

2010-2015
P-anlæg, Dokk1,
Aarhus

2006-2018
BLOX, København

2006-2010
Tietgens Ærgrelse,
København

2019-2021
Isfjordscenteret,
Ilulissat, Grønland

2008-2010
EnergiParcel,
Tilst

2012-2013
MiniCO2 Husene,
Nyborg

2012-2013
Philanthropy
House,
Bruxelles

2013-2015
BOLIG+, Søborg

2016-2017
Sunde Boliger,
Holstebro

2017-2020
Senior-
bofællesskab i
Naturbydelen,
Ringkøbing

2018-2019
Utilpassede
bygninger i
købstæderne,
Faaborg

2018-2022
Sunde Boliger
Renovering,
Randers

2019-
MiniCO2
Etagehusene,
Fredericia

2020-
De Effektive
Byggerier,
Fredericia

2013
Det moderne
tanghus, Læsø

2004-2006
Bispebjerg Bakke,
København

2016-2019
Oluf Baggers Plads, Odense

Arealudvikling

Gennem medejerskab af arealudviklingsprojekter, typisk i partnerskab med kommuner, er Realdania By & Byg desuden med til at give konkrete svar på udfordringer for fremtidens byer. Det sker med en lang investeringshorisont og fokus på løsninger af høj kvalitet, der bidrager til den samlede by – og ikke kun arealudviklingsområdet.

2013-
**Nærheden,
Hedehusene**

2010-2016
**Kvæsthusprojektet,
København**

2008-
Kanalbyen
i Fredericia

2009-
Køge Kyst, Køge

2011-
Naturbydelen Ringkøbing K, Ringkøbing

2012-2016
Sant Annæ Projektet, København

Under etablering
Nørreport, Aabenraa

Realdania By & Byg Klubben

- formidler Realdania By & Bygs historiske bygningsportefølje for at berige og engagere alle danskere i vores fælles bygningskultur.

Nogle bor i selv i et historisk hus på landet eller ejer en modernistisk villa i en forstad. Andre bor til leje i en moderne bydel eller rækkehus. Nogle er unge, nogle er voksne, og andre er seniorer, men interessen og glæden ved design, arkitektur, historie og den fælles bygningskultur er fælles for alle medlemmer af Realdania By & Byg Klubben.

Når de bliver spurgt, svarer Realdania By & Byg Klubbens medlemmer, at de især sætter pris på at møde en oplægsholder, der er generøs med at dele sin faglige viden om, hvad der gør netop dette hus helt særligt og derfor er værd at lægge mærke til, og som samtidig har indgående kendskab til bygningernes arkitektur, historie, materialer og restaureringsprocessen.

Derudover lægger de vægt på, at Realdania By & Byg giver mulighed for at se steder, der normalt ikke er offentligt tilgængelige.

Medlemskab af Realdania By & Byg Klubben koster **199 kr. om året** og billet til rundvisningerne koster fra 75 kr. Prisen fastlægges på grundlag af hvor mange deltagere, der kan være med på omvisningen. Der er nedsatte priser for studerende, der har lyst til at være med.

Interessen for og lysten til at opleve vores fælles bygningskultur er den eneste forudsætning for at være med.

Som medlem af Realdania By & Byg Klubben får man:

- Masser af viden og fortællinger, som bliver formidlet af dygtige rundvisere
- En indbundet årbog tilsendt i december med artikler om Realdania By & Bygs projekter
- Rabat på alle Realdania By & Bygs bøger om de enkelte ejendomme
- Adgang til mere end 150 arrangementer om året over hele landet
- Adgang til online-omvisninger, så du kan deltage hjemmefra i rundvisningen
- Mulighed for at tage en ledsager med til klubpris

Se mere om priser og medlemskab på Realdania By & Byg Klubbens hjemmeside www.realdaniabyogbygklubben.dk

Fotos

Kurt Rodahl Hoppe: Side 2, 3, 10, 32-33, 34, 37, 40, 41, 48, 53, 55, 56 øv.tv., 62-63, 66, 70-71, 73 øv.

Helene Høyer Mikkelsen: Side 13, 46, 50, 52 øv., 65

Jan Knudsen: Side 18, 20-21, 23, 69

Mike Syke: Side 16, 24-25, 28

Per Munkgård Thorsen og Lars Degnbol: Side 7, 8, 26, 30

Kim Høltermand: Side 35, 60

Lars Gundersen: Side 56 øv.th., 56 ned.tv.

Adam Mørk: Side 58

Det Kgl. Bibliotek - Danmarks Kunstbibliotek: Side 29

Jens Markus Lindhe: Side 56, ned.th.

Jørgen Jensen: Side 38-39

Kira Ursem: Side 32 tv.

Malermester Dennis Lund: Side 74-75

Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering: Side 20, tv.

Ulrik Pedersen: Side 83

Realdania By & Byg: Forsiden, side 4, 14, 51, 52 ned., 61, 72-73, 80-81

Fotos på tidslinje og i collager side 76-79

Anders Sune Berg, Helene Høyer Mikkelsen, Jakob Bekker-Hansen, Jan Knudsen, Jens Markus Lindhe, Jesper Ray, Kira Ursem, Klaus Willis Andresen, Kim Høltermand, Kurt Rodahl Hoppe, Lars Gundersen, Martin Håkan/Coverganda.dk, PalmePHOTO, Per Munkgård Thorsen og Lars Degnbol, Steffen Stamp, Susanne Eeg Rumspringa, Søren Svendsen, Tine Binau/NærHeden P/S, Realdania By & Byg m.fl.

Realdania By & Bygs historiske ejendomme 2003-2023

Realdania By & Byg A/S, 2023
ISBN: 978-87-93746-72-5

Tekst De anførte forfattere og Realdania By & Byg

Redaktion Realdania By & Byg

Design Mouret

Bogen er trykt af OAB-Tryk ApS, Odense

Realdania By & Byg

Jarmers Plads 2, 1551 København V
Nørregade 29, 5000 Odense C

Tlf.: 70 11 06 06

info@realdaniabyogbyg.dk

www.realdaniabyogbyg.dk

Realdania By & Byg har siden selskabets stiftelse i 2003 opbygget en portefølje af godt 60 historiske ejendomme spredt over hele Danmark. Tilsammen illustrerer de en udvikling af dansk bygningskultur gennem 500 år – både hvad angår arkitektur, materialer, byggeteknik og funktioner.

Denne bog markerer tyveåret for Realdania By & Bygs arbejde med at købe, bevare og formidle de historiske ejendomme. Gennem interviews, essays af fageksperter og artikler om de bygningstypologier, som ejendomsporteføljen rummer, kaster bogen lys over den samlede portefølje og den fælles danske bygningskultur, som den repræsenterer.